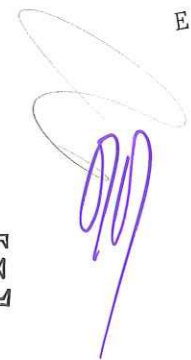

DE BOTERWAAG
TE 'S-GRAVENHAGE

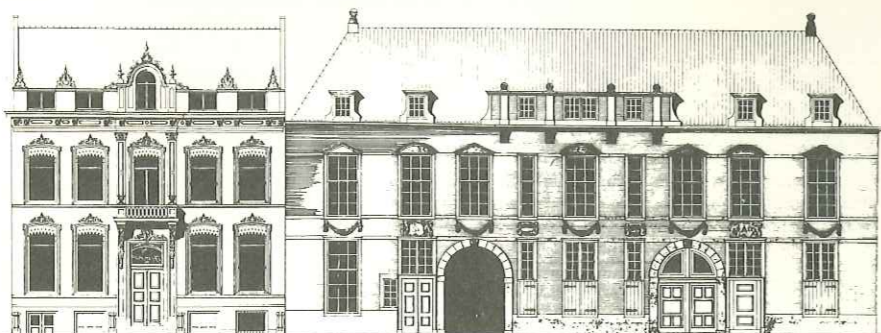

DE BOTERWAAG TE 'S-GRAVENHAGE

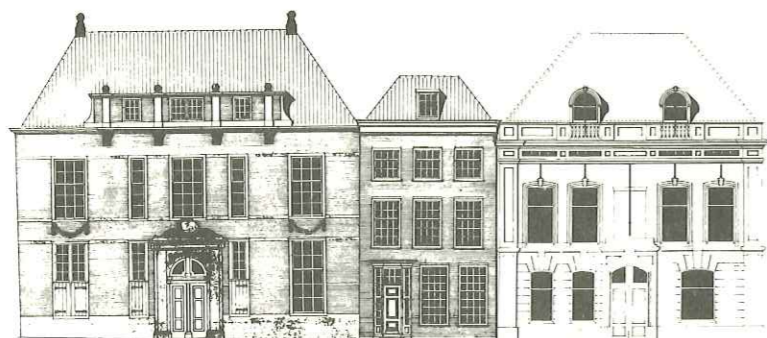

door
G. Brinkgreve
W.F. Evers
J.G. 't Hart
D.J. Kras
H.P.R. Rosenberg

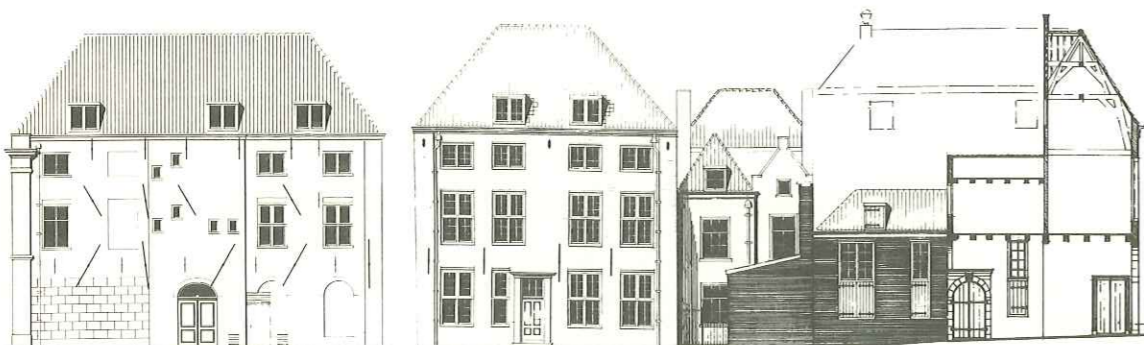
onder redactie van G. Brinkgreve

nr. 5 - buis Luchtenburch Waag 1650 Boterwaag 1681
PRINSEGRACHT

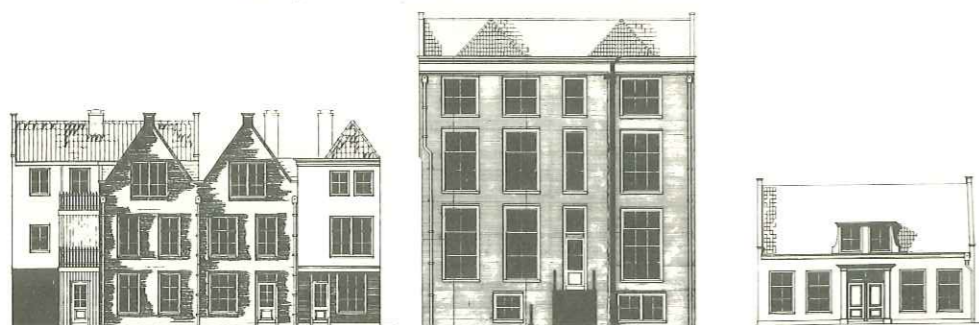
Boterwaag nr. 8 Klein of Stukken Boterbuis
GROTE MARKT

zijgevel Stukken Boterbuis achtergevel Stukken Boterbuis achtergevel Grote Markt 8 achtergevel, gedeeltelijk
BOTERSTRAATJE BOTERSTRAATJE doorsnede Boterwaag

doorsnede Waag 1650 herbouwde huisjes nrs. 4-5-6
BOTERSTRAATJE

achtergevels Boterstraatje 4-5-6 achtergevel buis Luchtenburch voorgevel nieuw tuinbuis
BINNENPLAATS BINNENPLAATS

Inhoud

HOOFDSTUK 1	VOLKSHUISVESTING EN MONUMENTENZORG, door G. Brinkgreve	5
HOOFDSTUK 2	DE PLEK VAN DE BOTERWAAG, door ir. J.C. 't Hart, <i>bouwkundige van het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg 's Gravenhage</i>	9
HOOFDSTUK 3	DE LOTGEVALLEN VAN EEN GEBOUW, gesprek met de heer J. van Heijningen, door G. Brinkgreve	13
HOOFDSTUK 4	UIT DE AMBTELIJKE KEUKEN, door D.J. Kras, <i>projectmanager van PRC Nederland b.v.</i>	17
HOOFDSTUK 5	HET GEZICHT VAN HET HUIS LUCHTENBURCH, door drs. H.P.R. Rosenberg, <i>Hoofd van het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg 's Gravenhage</i>	20
HOOFDSTUK 6	HECHT GEFUNDEERD, door W.F. Evers, <i>directeur van Evers Partners constructiebureau b.v.</i>	28
HOOFDSTUK 7	WERK IN UITVOERING, gesprek met architect G. Prins en opzichter H.J. Ursem, door G. Brinkgreve	31

De restauratie van de Boterwaag werd uitgevoerd in nauwe samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg 's Gravenhage. Opdrachtgever was de Gemeentelijke Dienst voor de Volkshuisvesting van 's Gravenhage.

Projectmanager: PRC Nederland b.v. Alphen aan de Rijn
Architect: G. Prins, Amsterdam
Constructeur: Evers Partners b.v. IJmuiden
Hoofdaannemer: N.V. Haagsche Bouwmaatschappij (HABO)

Financieel werd de restauratie mede mogelijk gemaakt door de steun van de Ministeries van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.

Volkshuisvesting en monumentenzorg

Volkshuisvesting en monumentenzorg hebben zo op het eerste gezicht weinig met elkaar te maken. Toch zijn het allebei vormen van overheidsbemoeiing die ontstonden toen men op het eind van de vorige eeuw ongerust werd over de gebouwde omgeving en tot de overtuiging kwam dat het bouwen en slopen niet alléén kon worden overgelaten aan het 'vrije spel der maatschappelijke krachten'. Dat betekende immers in de ene richting dat een groot deel van de bevolking tot erbarmelijk slechte woonomstandigheden veroordeeld was en aan de andere kant dat uit steden en dorpen steeds meer markante gebouwen verdwenen, zodra dat de eigenaars financieel beter uitkwam.

Voor de volkshuisvesting was de Woningwet-1901 het keerpunt. Gemeentelijke diensten voor bouw- en woningtoezicht, bouwverordeningen en wettelijk vastgestelde uitbreidingsplannen kwamen tot stand. Bondgenoten van de overheid werden de woningbouwverenigingen die als 'toegelaten instellingen' speciale financieringsmogelijkheden kregen voor het bouwen van goede en goedkope woningen. Voorbij was de situatie dat ondernemers een 'concessie' kregen om hele straten naar eigen inzicht en vooral ten eigen bate aan te leggen en te bebouwen. De wantoestanden in de volkshuisvesting waren met het van kracht worden van de Woningwet nog niet voorbij. De gemeentebesturen hadden wel is waar het instrument van de onbewoonbaarverklaring ter beschikking, maar dat sorteerde alleen het gewenste effect naarmate er betere woningen met een vergelijkbaar huurniveau ter beschikking kwamen. De hoofdzaak was echter dat er een beweging op gang kwam, waardoor jaar in jaar uit van de voorraad huurwoningen de slechtste werden afgevoerd en betere werden toegevoegd.

Geleidelijk – en soms sprongsgewijs – werden ook de eisen opgevoerd. Het is interessant de plattegronden van woningwetwoningen te vergelijken van vóór 1914, uit de periode 1920-1940, van 1950 en van nu. Niet alleen 'groeit' het oppervlak, maar ook de woonaccommodatie wordt uitvoeriger. Een ze-

Zelfportret van Jhr. Mr. Victor de Stuers uit 1865 (uit: schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland, door J.A.C. Tillema, Staatsuitgeverij, 1975).

kere mate van rivaliteit tussen de woningwetbouw en de particuliere bouw is altijd blijven bestaan en dat kan op zichzelf geen kwaad. Bouwondernemers en beleggers moeten hun rendement in het oog houden, terwijl de woningcorporaties steunen op rijksbijdragen. De particuliere sector kan echter sneller reageren op wijzigingen in de vraag van aspirant-huurders en kopers. De woningwetbouw is bovendien bedoeld voor dat deel van de bevolking dat financieel niet in staat is om de kostprijs van zijn huisvesting te betalen. Toen de Woningwet tachtig jaar geleden van kracht werd, was dat een duidelijk te definiëren categorie: de arbeiders. Nu heeft menig geschoold vakman zijn eigen huis, zijn auto en zijn caravan. Ook de samenstelling van de gezinnen en de daarop gebaseerde ruimtebehoefte veranderden.

Het grote woningtekort na de oorlog noopte tot een massale, gestandaardiseerde bouwproductie, met als uitgangspunt het 'normale' gezin van man, vrouw en twee kinderen. De

ruimte daarvoor kon alleen worden gevonden in uitbreidingswijken. Daarop richtten de woningcorporaties en de gemeentelijke woningdiensten al hun aandacht en hun financiële mogelijkheden. Letterlijk en overdrachtelijk werd de afstand tussen de nieuwe woonwijken en de oude stadskernen steeds groter. Wie 'naar de stad' ging kwam in een andere wereld, zonder hoogbouw of voortuintje, met huizen strak in de rooilijn langs drukke smalle straten. Voor de rechtzinnige volkshuisvesters gold het wonen in een binnenstad als een aflopende zaak. Daar zou – na een krachtige sanering – in hoofdzaak plaats zijn voor winkels en kantoren. Een oude stad was in hun ogen eigenlijk ongeschikt voor bewoning.

In de laatste tien jaar heeft zich een radicale kentering afgetekend in het denken over wonen in een stad. Het vierpersoons-gezin is niet meer maatgevend. Andere categorieën vragen om hulp bij hun huisvesting: jongeren, bejaarden en immigranten. De eenvoudigheid van de buitenwijken en de lange reistijden van het woon-werkverkeer wekken weerstanden. De overheid ontdekt dat een ontvolkte binnenstad tot rampzalige consequenties leidt. 'Stadsvernieuwing' dient zich aan als een nieuwe, kostbare taak.

Wij keren in gedachten terug naar het eind van de vorige eeuw, toen naast 'volkshuisvesting' ook het begrip 'monumentenzorg' gestalte kreeg. Wat betekent het woord 'monumenten'? In de eerste plaats gedenktekens, standbeelden of graftekens van beroemde figuren uit de vaderlandse geschiedenis. In iets wijder verband zijn het gebouwen waar zich belangrijke gebeurtenissen hebben afgespeeld: het Binnenhof, het Raadhuis van Amsterdam – nu Koninklijk Paleis –, het Huis ten Bosch, het Delftse Prinsenhof en zo meer. Dan de gebouwen van grote architectonische waarde, zoals de Domtoren van Utrecht of de Sint Servaas in Maastricht. De kring werd wijder tot deze alle historische gebouwen omvatte die als herkenningstekens van hun stad of dorp gelden: torens, kerken, stadspoor-

Woningwetbouw uit de wederopbouw-periode, sober en traditioneel, is te vinden in vele gemeenten die oorlogsschade hadden geleden. Dit voorbeeld is uit Heusden.

ten, raadhuisen, en dergelijke.

Bij de eerste generatie monumentenzorgers, met jhr. mr. Victor de Stuers aan het hoofd, stonden vooral de overblijfselen uit de middeleeuwen hoog genoteerd: zij hadden meer aandacht voor de ruïne van Brederode dan voor het stedenbouwkundige patroon van de Hollandse stadsgrachten. De Stuers was na zijn beroemde artikel 'Holland op zijn smalst' in 1875 benoemd tot chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Departement van Binnenlandse Zaken. In die functie slaagde hij erin om van een reeks belangrijke gebouwen – o.a. de Gevangenpoort – de voorgenomen afbraak te verhinderen en een beperkte categorie tot 'rijksmonumenten' te laten verklaren. Een ambtelijk bureau ontwierp onder zijn toezicht restauratieplannen en documenteerde in tekeningen en foto's de historische bouwkunst.

Uit dit eerste begin ontstond in 1918

de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg die tot de Monumentenwet-1961 heeft bestaan. Behalve met het toezicht op gesubsidieerde restauraties hield de rijkscommissie zich bezig met het samenstellen van een 'voorlopige lijst van monumenten van geschiedenis en kunst'. Beschermende werking kreeg de lijst pas, toen in mei 1940 generaal Winkelman een verordening uitvaardigde, waarbij het werd verboden om als monument geregistreerde gebouwen zonder toestemming van de overheid te slopen. Die maatregel was toen nodig om te voorkomen dat door oorlogshandelingen beschadigde monumenten zouden verdwijnen voordat de mogelijkheden tot herstel waren onderzocht. Na de bevrijding werd de verordening-Winkelman omgezet in een tijdelijke wet die het met periodieke verlengingen uithield, tot Nederland in 1961, als een der laatste landen in West-Europa, een echte Monumen-

De Gevangenpoort, een architectonisch en historisch monument, ontsnapte ternauwernood aan een verminkend verbouwingsplan van de Rijksbouwmeester W.N. Rose.

tenwet kreeg. Nuttig was het noodwettje echter wel, juist in de wederopbouwperiode 1945-1960. Voor het eerst kwam er overleg, in sommige gevallen zelfs een vruchtbare coördinatie tot stand tussen stedenbouwkundig beleid, volkshuisvesting en monumentenzorg.

Herstel van monumentale gebouwen kon mede worden gesubsidieerd uit de fondsen voor het herstel van oorlogsschade. De sobere wederopbouwoningen werden vaak met zorg ingepast in het historische stads patroon. Middelburg biedt een goed voorbeeld. De aandacht van de monumentenzorgers verruimde zich van het geïsoleerde historische gebouw naar de totaliteit van gevelwanden, schaal en stadsaanleg. Daarbij werd de overheid gesteund en gestimuleerd door organisaties als Heemschut en vele plaatselijke stichtingen en verenigingen. Belangrijker dan welke verbodsbepaling ook tegen afbraak of verminking was de ontwikkeling van een systeem van restauratiesubsidies, dat het financieel mogelijk maakte om versleten oude woonhuizen te restaureren en van modern wooncomfort te voorzien.

Ten onrechte is vaak beweerd dat het wonen in een gerestaureerd monument een rijkelui hobby is. Het waren weinig kapitaalkrachtige kunstenaars, studenten en mensen met belangstelling voor geschiedenis die het eerst tot de ontdekking kwamen dat de oude stad behalve ongemakken ook bijzondere kwaliteiten voor bewoning heeft. Men zou een vergelijking kunnen maken met de opkomst van de Veluwezoom of het Gooi als woongebieden: ook daar waren de kunstenaars de pioniers, weliswaar gevolgd door de villabouwers.

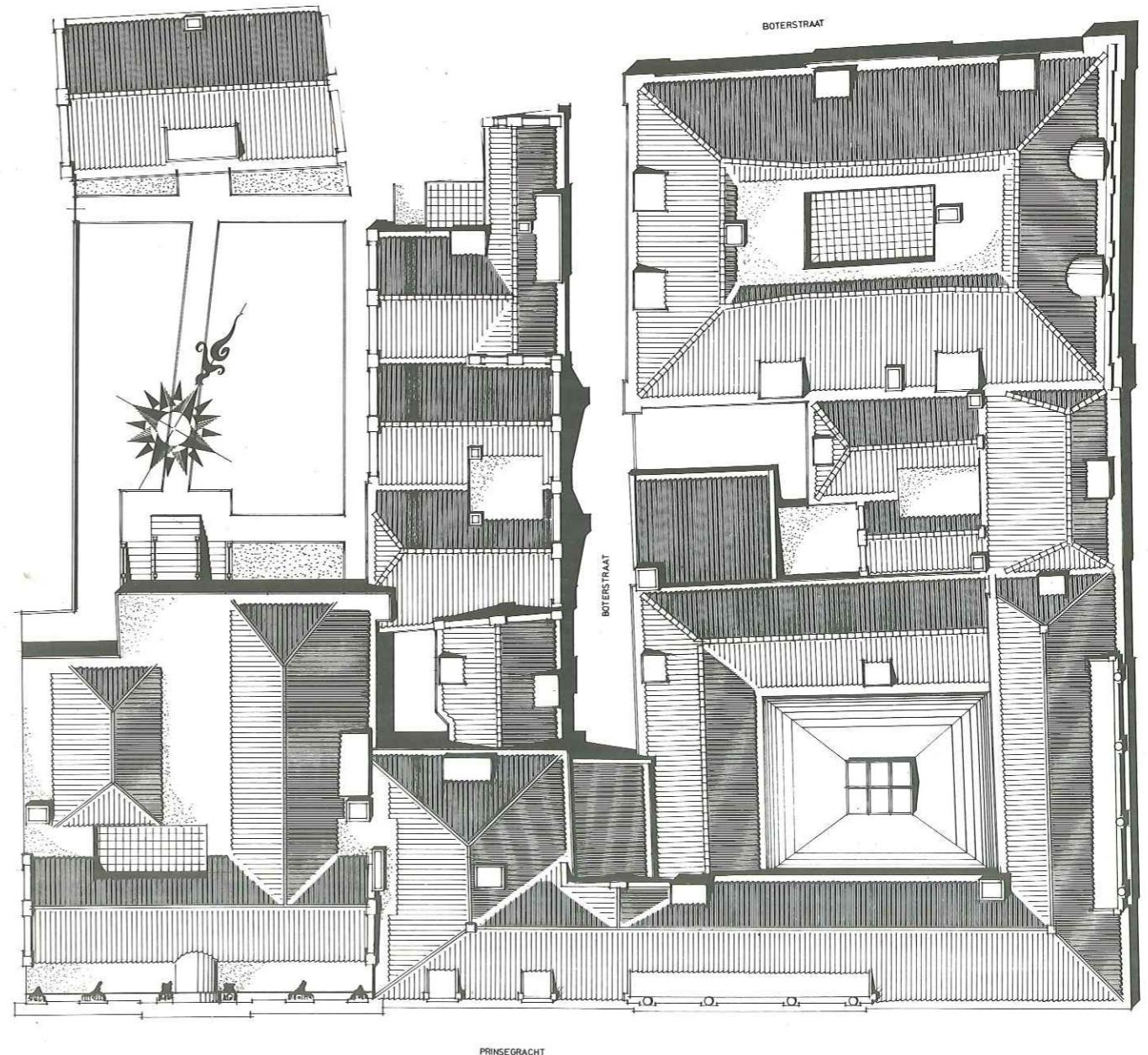
Zo kwam in de periode 1960-1980, terwijl de volkshuisvesters honderdduizenden woningen bouwden in de stadsuitbreidingen met steeds meer wooncomfort en steeds meer groen om zich heen, in de oude steden hier en daar een herstelbeweging op gang; een genezende kracht tegen verkrotting, doorbraakplannen en cityvorming. Voor dit doel opgerichte instellingen gaven het voorbeeld; hun aandeel werd al spoedig overtroffen door duizenden particulieren die er veel tijd, inspanning en geld voor over hadden om te kunnen wonen in een gerestaureerd oud huis.

Dat deze herstelbeweging onder de druk van de recessie tot stilstand dreigt te komen is duidelijk. De subsidiestroom via het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk droogt op, de rente is al jaren schrikbarend hoog, de koopwoningmarkt is ingestort, instellingen en particulieren die de laatste jaren grote restauratie hebben uitgevoerd staan voor grote financieringsproblemen. Zowel voor het behoud van het nationale mo-

numentenbestand, dat voor bijna 70% uit woonhuizen bestaat, als voor de werkgelegenheid en de vakbekwaamheid in het bouwbedrijf is de stagnatie rampzalig. Niet minder ernstig zijn de gevolgen voor de stadsvernieuwing in de oude buurten. Het zijn immers de monumenten die daarvan het 'gezicht', de schaal en het karakter bepalen.

Kruimelen de monumenten weg door het ontbreken van restauratiemogelijkheden, dan is het financieel gunstiger om versleten bouwblokken in hun geheel door nieuwe te vervangen, en dan ligt 'correctie' van de historische rooilijnen eveneens voor de hand. Het resultaat kan niet anders worden dan een bebouwing die wel de eenvoudigheid, maar niet de ruimte en de groenvoorziening van de stadsuitbreidingen

Kappenplan van het Boterwaag-complex (tekening bureau Prins).

heeft, wel de nadelen maar niet de sfeer van de oude stad.

De lijnen van volkshuisvesting en monumentenzorg die op het eind van de 19de eeuw hun oorsprong vonden in de bezorgdheid dat de steden voor vele bewoners onbewoonbaar en voor allen onherkenbaar zouden worden, en die tijdens de wederopbouw jaren in sommige steden evenwijdig liepen, moeten nu weer naar elkaar worden toegevoegd. Dat is bepaald niet eenvoudig.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft geen middelen meer voor een actief restauratiebeleid en gemeentebesturen mogen niet subsidiëren als het rijk niet voorgaat. Nu de particuliere restauratie-initiatieven wegebben, zal de stimulans van de zijde van volkshuisvesting moeten komen. Woning-

corporaties hebben echter geen ervaring met monumenten. Hun bestuurders zijn gewend om met grote aantallen gelijke eenheden te werken; het verbouwen van een oud pand met constructieve gebreken vergt een heel andere instelling en levert altijd ongelijke, van de standaardmaten afwijkende woningen op, die ook in financieel opzicht niet passen in de woningwet-normen.

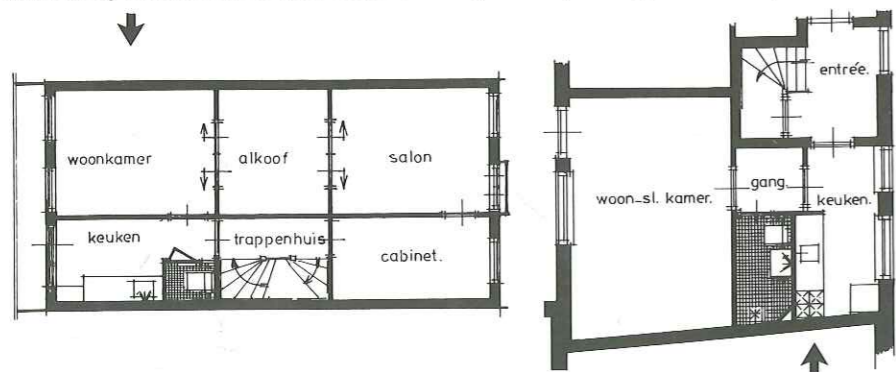
Een hanteerbaar instrument is nu de z.g. HAT-regeling (Huisvesting Alleenstaanden en Tweepersoonshuishoudens) van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Niet-winstbeogende rechtspersonen, waarvan de statuten beantwoorden aan de eisen van het ministerie, maar die geen 'toegelaten instellingen op voet van de Woningwet' behoeven te zijn, kunnen ervan gebruik maken. Wan-

De plek van de Boterwaag

De Ridderzaal, zwaar gehavend in de loop der eeuwen en zelfs van haar houten kapconstructie beroofd, werd in 1878-1880 op aandringen van de Stuurs grondig gerestaureerd.

Standaard-plattegrond van een goedkope gezinswoning zoals deze in de periode vóór de Woningwet-1901 bij duizenden in de grote steden werden gebouwd (tekening bureau Prins).

Plattegrond van een HAT-eenheid voor één persoon, met eigen toilet/douche en kookgelegenheid (tekening bureau Prins).

Stafbespreking over het Boterwaag-complex tussen (van links naar rechts) de heren Van der Galiën, directeur van de Gemeentelijke Dienst voor de Volkshuisvesting, Prins, architect en Kras, projectmanager. Aan de wand een ontwerp van architect Prins voor de herinrichting van de Grote Markt.

neer hun bouw- of restauratieplannen met begroting zijn goedgekeurd, dan mag de gemeente de op te nemen 'klimgeldlening' garanderen. Het rijk geeft aan de gemeente een tegengarantie en kent de opdrachtgever een jaarlijkse bijdrage toe, waardoor de huren op een bescheiden niveau kunnen blijven. Voor 'toegelaten instellingen' en voor gemeenten is de financiering zelfs eenvoudiger. Ook voor HAT-eenheden worden de plannen en prijzen nauwkeurig gecontroleerd, maar omdat de afmetingen kleiner en de voorschriften minder strak zijn, is het in vele gevallen wel mogelijk om deze woonvorm in een oud gebouw onder te brengen. Die opgave vergt veel vernuft en een ontwikkeld gevoel voor het karakter en de sfeer van het monument, zowel bij de opdrachtgever als bij de architect en stelt hoge eisen aan het vakmanschap van de bouwers.

Hoewel de regeling destijds door de toenmalige staatssecretaris Van Dam is bedoeld voor zelfstandig wonende jongeren, bevat de tekst geen leeftijds-grens. Het aantal alleen of met zijn tweeën wonenden is groot en groeiend. Het ontbreken van plantsoenen en speelruimte op straat is voor deze bevolkingscategorie geen bezwaar, het voordeel van een ruime keus aan winkels en horecabedrijven in de nabijheid telt dubbel – voor deze klanten en voor de middenstanders.

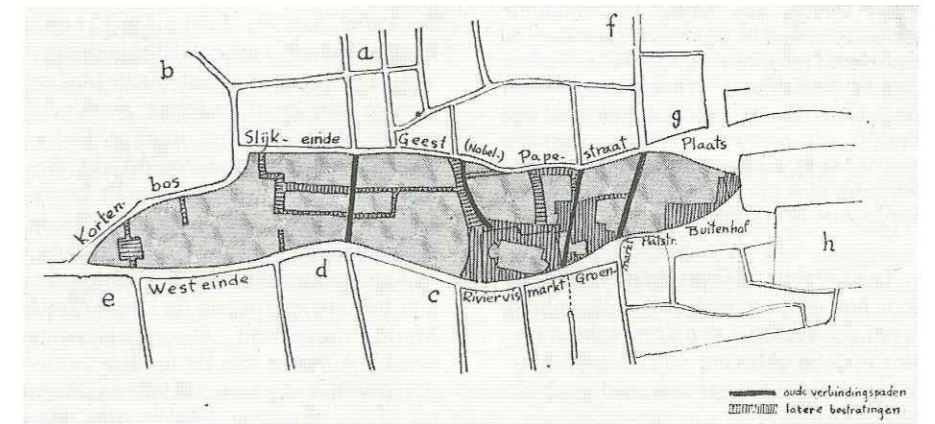
De bezuinigingen maken het ook voor ambtelijke instanties nodig om vertrouwde denkpatronen los te laten. Met minder geld moet hetzelfde worden gedaan. Het gevaar dat inkrimping van activiteit naar buiten wordt gecompenseerd door intensivering van het interne circuit van procedures en rapporten, is echter reëel. Monumentenzorg kan zich terugtrekken op het veilige domein van inventarisatie van de nog onvolledig in kaart gebrachte bouwkunst uit de periode 1850-1930, en het weinige subsidiegeld besteden aan enkele historisch interessante grote objecten. Voor een inbreng in het urgente probleem van de stadsvernieuwing blijft dan geen geld en geen aandacht over. Volkshuisvesting kan zich beperken tot het verfijnen van de wenken en voorschriften op het vertrouwde gebied van de gestandaardiseerde nieuwbouw, en wat de stadsvernieuwing betreft afwachten tot daar voldoende leeggesloopt bouwterrein beschikbaar komt.

Toepassing van de HAT-regeling bij de monumentenrestauratie slaat een brug tussen de twee terreinen van overheidszorg, over welke brug van beide kanten creatieve ideeën kunnen komen om samen te werken aan de grote opgave: de oude steden herkenbaar en bewoonbaar te houden. De Haagse Boterwaag biedt een inspirerend voorbeeld.

Om iets duidelijk te maken over de opkomst, neergang en tweede jeugd van het stadsdeel, waarvan het Boterwaag-complex deel uitmaakt – c.q. de betekenis van het Boterwaag-complex voor de ontwikkelingen in dit stadsdeel – is het noodzakelijk, iets te zeggen over de oudst bekende ontstaansgeschiedenis van 's-Gravenhage vanaf de eerste nederzettingvorm.

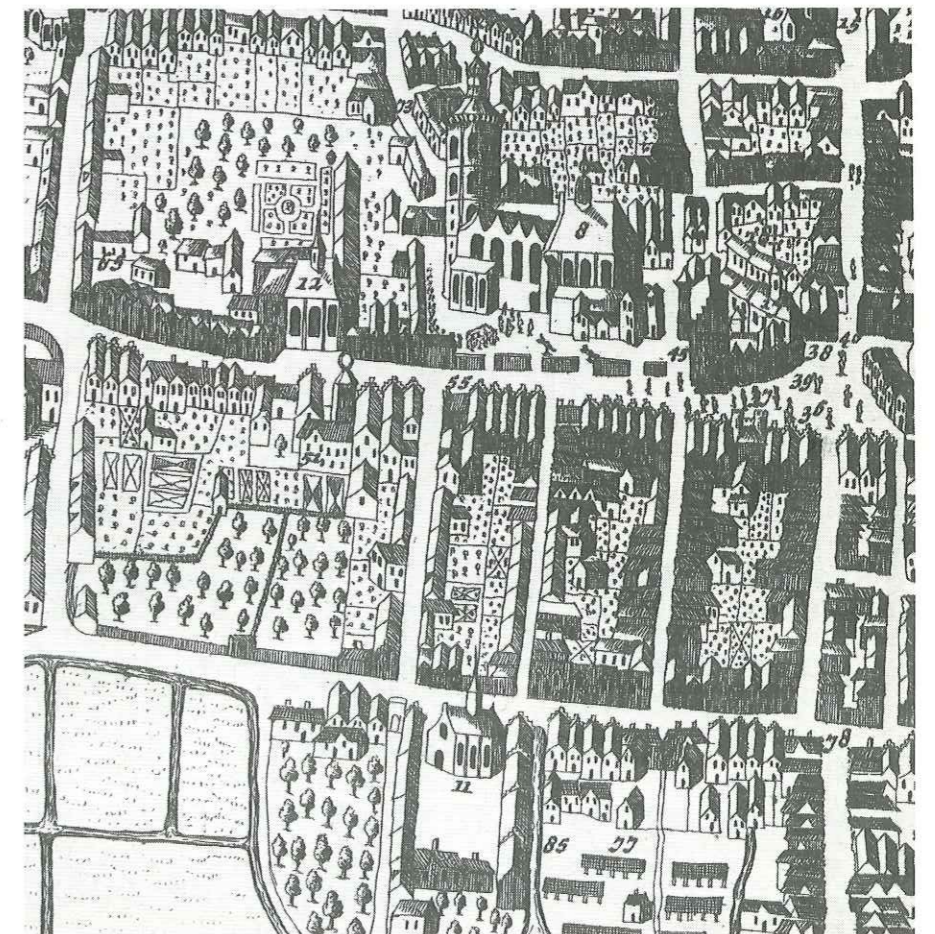
Den Haag is waarschijnlijk ontstaan vanuit een geestnederzetting. Een aantal van de kenmerken van deze nederzettingvorm is te noemen. Een geestnederzetting is een buurtschap, bestaande uit een aantal boerderijen met de daarbij behorende stukken land en in het midden het gemeenschappelijke bouwland: de *Geest*, naamgever van dit soort nederzettingen. De Geest is veelal gelegen op smalle strandwallen binnen ringwegen, waardoor de nederzetting langwerpig van vorm werd. In Den Haag vinden we deze Geest in het door de volgende straten omgeven gebied: Westeinde, Riviervismarkt, Dagelijkse Groenmarkt, Halstraat, lijn naar Gevangenpoort-Plaats, Papestraat, Nobelstraat, Geest, Slijk-einde en Kortebosch. De straten, uitkomende op de ringweg om de Geest heen, staan hier loodrecht op en lopen in principe niet door. Aan deze zuidzijde is nog duidelijk te zien, dat dit zelfs nu nog het geval is. Bij de Assendelftstraat en de Hoogstraat is het doortrekken van de straten in noordelijke richting duidelijk een richtingsverandering. Dit is ook het geval bij de Jan Hendrikstraat/Torenstraat, waar een 20ste-eeuwse ingreep debet aan is.

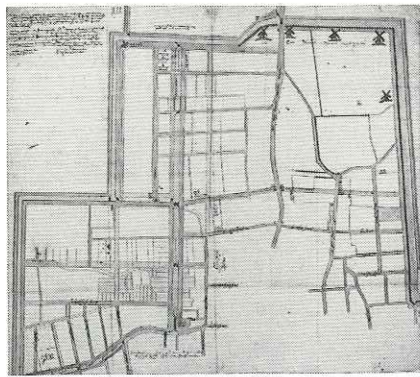
Tot slot is binnen een geestnederzetting de kerk gelegen aan een van de uiteinden van de nederzetting. Ook dit is in de Haagse situatie het geval. Overigens kent de Haagse nederzettingvorm de bijzonderheid van de aanwezigheid van een grafelijke nederzetting aan de oostzijde. De invloed van deze grafelijke nederzetting, waaruit het huidige Binnenhofcomplex is ontstaan, is aan de oostelijke zijde vrij sterk geweest, waardoor de typische geestnederzettingkenmerken minder sprekend naar voren komen.

De geestbegrenzings en de straten die daarbinnen na 1800 zijn aangelegd (uit: Het oude Raadhuis van 's Gravenhage door J.C. Herpel, uitgave van de Gemeente 's Gravenhage 1979).

Behalve de in de tekst genoemde kaart van van Deventer is de situatie van het Sint Elisabethklooster te zien op een kaart die in 1665 gegraveerd werd door Cornelis Elants naar een verdwenen voorbeeld uit 1570. Op dit detail ziet men gemerkt nr. 8 de Sint Jacobskerk en beneden bij nr. 11 het Sint Elisabethklooster.

loopt door de Assendelftstraat en de Laan, Vlamingstraat. Dit gebied heet dan ook Haagambacht.

Deze grens is in de huidige stadsplattegrond nog steeds aanwezig als oost-west as, die loopt vanaf Laan tot aan Herengracht en Bezuidenhoutseweg. Langs deze as komt ook het Elisabethsconvent voor. De kaart van Van Deventer, gemaakt in 1560 in opdracht van Filips II, is een van de eerste betrouwbare stadsplattegronden. Deze kaart toont duidelijk, dat slechts het Westeinde, de uitvalsweg naar het Westland, en directe omgeving wat bebouwing kent. De rest van de zuidelijke kant van het gebied is nog onbebouwd. Wat wel opvalt op deze kaart is de kapel aan de Laan. Deze kapel maakt deel uit van het Elisabethsconvent. Dit klooster is gesticht in 1452 en is voor een groot gedeelte gesitueerd op de plaats van het huidige Boterwaag-complex en de Grote Markt. Behalve een kapel treft men naast kloostergebouwen op deze plaats ook een kloostertuin en een begraafplaats aan.

Aan weerszijden van het kerkje begon bebouwing tot aan de latere Grote Markt/Prinsegracht. Deze bebouwing werd ter plaatse van de huidige zuidelijke rooilijn afgesloten door een poort-

achtig gebouw. De omsloten ruimte was in gebruik als vorenvermelde kloostertuin en begraafplaats. In 1584 echter werd het gebied rondom de Vlamingstraat en Laan getroffen door een brand. Deze brand richtte grote schade aan. Immers, aangenomen moet worden, dat de meeste gebouwen voornamelijk van hout waren opgetrokken. Ook het Elisabethsklooster werd getroffen. De kapel en naastgelegen gebouwen hadden veel te lijden, zozeer zelfs dat ze niet herbouwd werden.

In 1614 werd de aanzet gegeven tot een totaal ander karakter van de omgeving van het Elisabethsklooster. De Magistraat bestemde een deel van het terrein van het klooster als groentemarkt. Een ontwikkeling die later leidde tot het graven van de Prinsegracht en de bouw van Boterwaag en Korenhuis.

Op de kaart van Blaeu uit het midden van de 17de eeuw begint Den Haag zich af te tekenen in de structuur, zoals die nu nog te herkennen is. In het begin van de 17de eeuw was men begonnen met het graven van singels om Den Haag heen. Van groot belang voor het plangebied is geweest het graven van de Prinsegracht, waar men in 1642 mee begon, ten tijde van de regering van

Frederik Hendrik. Er zijn een drietal redenen te onderkennen, die ten grondslag hebben gelegen aan het graven van de Prinsegracht:

- Men wilde een waterverbinding met het Westland, het achterland van Den Haag waar alle landbouwprodukten vandaan kwamen, die Den Haag nodig had en die daar verhandeld werden. Dit is ook de reden van de aanwezigheid van de Boterwaag juist aan de Prinsegracht.
- De vorm waarnaar men streefde was een voorname stadsuitleg naar Amsterdams voorbeeld (gracht met voorname woonhuisbebouwing) aan de westzijde van Den Haag.
- Een laatste reden kan geweest zijn de wens van Frederik Hendrik, een verbinding over water te hebben met zijn hof in Honselaarsdijk.

Het oorspronkelijke Den Haag begint zich naar het zuiden toe te ontwikkelen, hoewel dit geen voorspoedige groei is. De wens om voorname woonhuispanden tot stand te brengen is maar ten dele gelukt. Er komen slechts enkele voorname woonhuizen voor aan de kop van de Prinsegracht van burgemeesters als Dedel (Prinsegracht 15) en Splinter (Prinsegracht 6, het huidige museum Bredius) en bij voorbeeld het 17de-eeuwse huis Luchtenburch (Prinsegracht 5). De voorname burgers van Den Haag lieten hun huis liever bouwen aan de oostelijke kant van de stad (Nieuwe Uitleg e.o.).

De ontwikkeling van deze stadsaanleg kreeg wel een impuls door de opdracht van het stadsbestuur, enige openbare gebouwen te situeren aan de Prinsegracht:

- de Boterwaag aan Prinsegracht en Grote Markt,
- het Korenhuis bij de Varkensmarkt,
- het Stedelijk Tuchthuis aan de Lange Lombardstraat. *nu Kantongerecht?*

Hierdoor werd de Prinsegracht te zamen met de Grote Markt een brandpunt van de handel in groenten, fruit, granen en zuivelprodukten. Immers, de verbindingen met het Westland waren door de aanleg van de grachten geoptimaliseerd. De Grote Markt werd al in 1614 aangegeven als plaats voor de wekelijkse groente- of warmoesmarkt. De dagelijkse handel bleef toen nog achter op het gebied dat nu nog steeds bekend staat als Dagelijkse Groenmarkt nabij het Oude Stadhuis.

Op de kaart van Tirion uit 1745 breidt de bebouwing zich uit langs de Prinsegracht en het Westeinde. Het tussenliggende gebied blijft nog betrekkelijk leeg. Duidelijk te onderkennen in de stadsplattegrond is een lange as aan de noordzijde van het Boterwaag-complex (west-oost) - Laan - Vlamingstraat - Spuistraat - Poten - Herengracht e.v.

Pas in de 19de eeuw begint dit gebied dicht te groeien. Een belangrijke ontwikkeling, die de teruggang inluidde, is het dempen van de Prinsegracht, waarmee men een begin maakt. De betekenis van het vervoer over water nam af ten gunste van het wegvervoer. Een tweede reden zal geweest zijn de slechte hygiënische omstandigheden, veroorzaakt door de gracht. Op het gedempte middengedeelte waar men bomen plantte werd nog wel markt gehouden. De economische bedrijvigheid wordt op een andere wijze voortgezet in de omgeving van de Boterwaag, doch de teruggang wordt duidelijk voortgezet. Oorspronkelijke functies verdwijnen en worden vervangen door minder krachtige.

De twintigste eeuw heeft op ingrijpende wijze invloed gehad op de functie van het gebied. De markt die op het middenvlak van de Prinsegracht plaatsvond werd in 1938 verplaatst naar de Herman Costerstraat. Voor de Prinsegracht restte alleen de verkeersfunctie. Slechts de Grote Markt behield de boekenmarkt. De verkeersfunctie van de Prinsegracht werd nogmaals versterkt door een doorbraak, de Grote Markt-

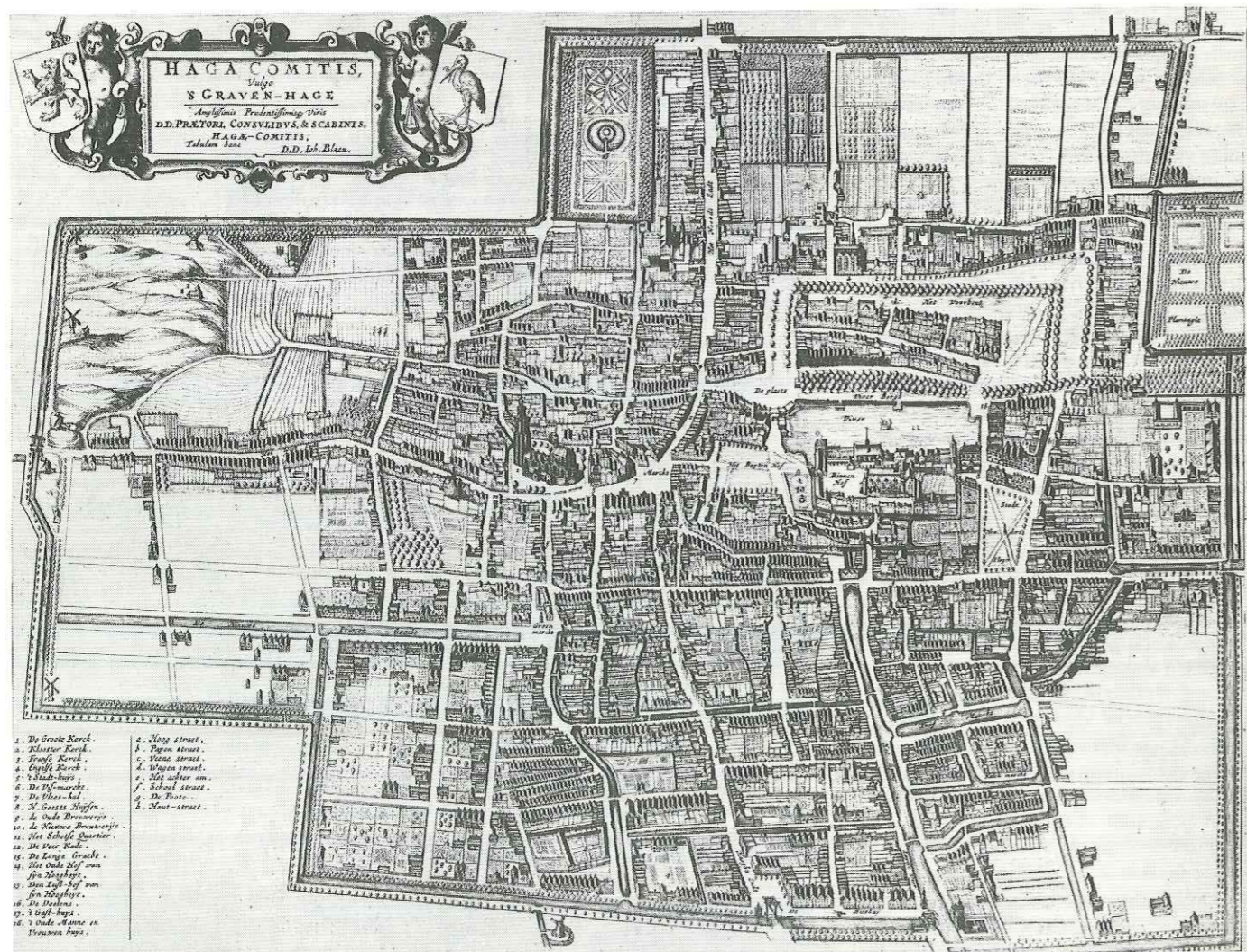
straat, waardoor een doorgaande oost-westroute ontstond. De oorspronkelijke oost-westroute Laan-Vlamingstraat verloor aan belang. Verder werd in het middenstuk een vrije tram- en busbaan aangelegd. Hierdoor werd de zuidzijde van de Prinsegracht zeer moeilijk bereikbaar. Een tweede belangrijke ingreep is geweest het verbreden en doorbreken van de Jan Hendrikstraat. Hierdoor ontstond een doorgaande noord-zuidroute. De continuïteit van het gebied tussen Westeinde en Prinsegracht werd hierdoor verstoord en de verloederende sloeg verder toe.

Ondanks een aantal ontwikkelingen in het recente en verdere verleden, die een negatieve invloed hebben gehad op het gebied rondom het Boterwaag-complex, is nu een duidelijke kentering merkbaar. In de eerste plaats natuurlijk het imposante karwei van een ingewikkeld complex van 71 wooneenheden en een Waaghal met multifunctionele gebruiksmogelijkheid, het 'Boterwaag-gebeuren'. Dit project maakt overigens deel uit van een gewijzigd beleid ten aanzien van de historische binnenstad van Den Haag. De laatste jaren is het ruimtelijke orderingsbeleid

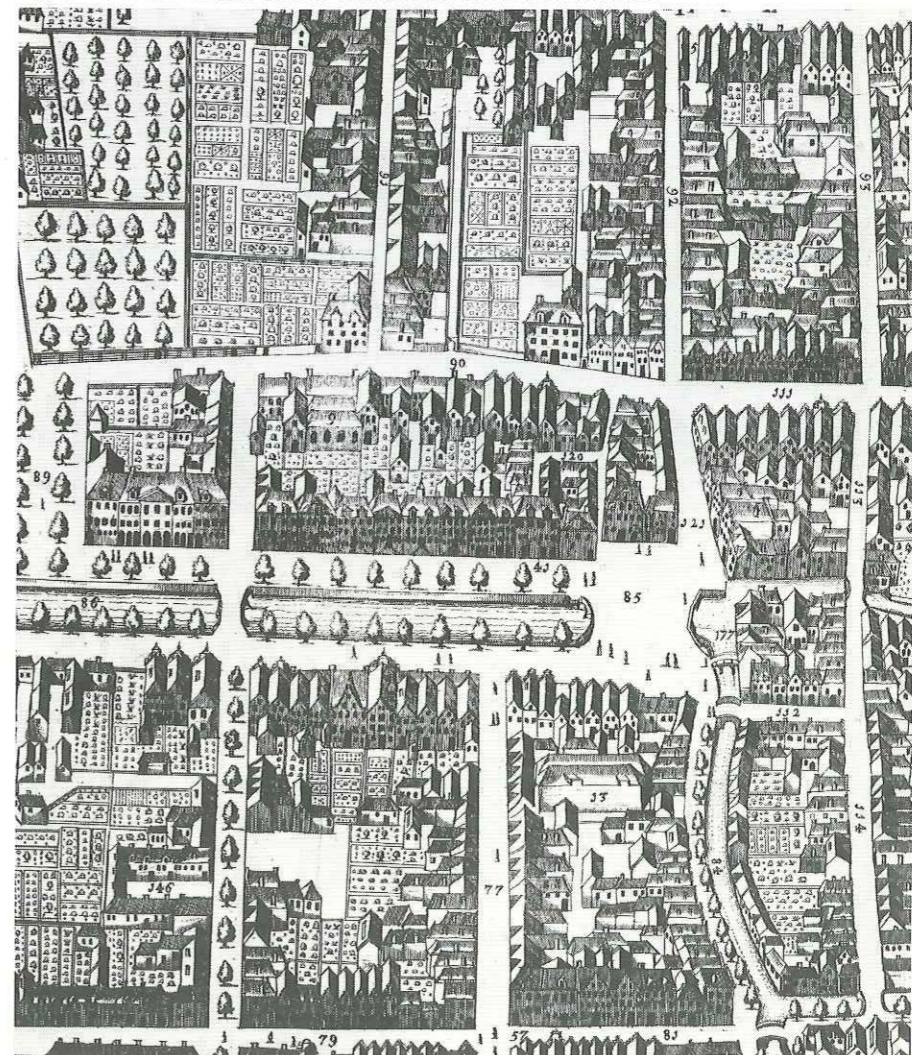
Een belangrijk document is de gekleurde tekening, getiteld 'Caerte van 't Westquartier van de Haage met zes molens ter gelegenheid van de Prinsegracht te maken door Pieter Florisz. van Sallem 1642'. Om de gangbare oriëntatie te krijgen moet men de kaart ruim een kwartslag naar links draaien. Aan het begin van de Prinsegracht ziet men de Grote of Groenmarkt met rechts het huizenblok dat omstreeks 1680 ter vergroting van de Markt werd gesloopt en schuin daarboven het blok van de latere Boterhuizen, omsloten door het Boterstraatje.

In 1370 stelt de Graaf een begrenzing van het dorpsgebied vast. Dit gebied werd door middel van voorrechten onder invloed gebracht van de grafelijke nederzetting. De grens van dit gebied

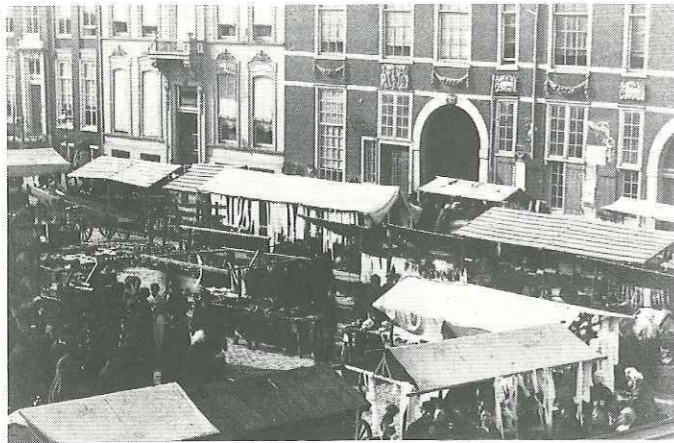
De kaart van Blaeu uit 1651 toont het bestuurscentrum van de machtige republiek; een aangename woonplaats met veel tuinen, zonder vestingwerken, slechts door rechte singels omsloten. De vorm van de middeleeuwse Geest is nog goed herkenbaar.

Detail van de plattegrond van den Haag door Cornelis Elandt uit 1665-1667. Duidelijk is dat de markt oorspronkelijk gesitueerd was op het eerste, overkluisde stuk van de Prinsegracht, dat zuidwaarts aansloot op de in 1860 gedempte waterweg Lutherse Burgwal-Paviljoensgracht, waarin nog een stuk van de sloot om het verdwenen klooster herkenbaar is.

De lotgevallen van een gebouw

Grote uit 's Gravenhage.

Prinsegracht. Waaggebouw.

Een foto uit 1870 door H. de Louw toont hoe levendig de marktdrukte toen nog was rondom de Boterwaag. In 1881 werd de Prinsegracht gedempt, en daarmee begon de achteruitgang van dit eens zo fraaie stadsdeel.

Prentbriefkaart van het huis Luchtenburch en de Boterwaag omstreeks 1900. De Prinsegracht is dan gedempt; zouden de mensen op deze plaat daarom zo verveeld kijken?

gericht op herstel en versterking van de historische waarden en structuren. Een van de prioriteiten is het terugbrengen van de woonfunctie in de binnenstad. De gemeenteraad heeft het gebied Prinsegracht e.o. aangewezen tot rehabilitatiegebied. Dit houdt in de praktijk in, dat bestaande structuren en architectonische waarden uitgangspunt vormen bij de ruimtelijke ontwikkeling.

Een onderstreping van de ingeslagen weg is het besluit dat de gemeenteraad nam om het betreffende gebied voor te dragen bij de ministers van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening voor aanwijzing tot beschermd stadsgezicht. Om een actief beleid te voeren, dat leidt tot het daadwerkelijk restaureren c.q. rehabiliteren

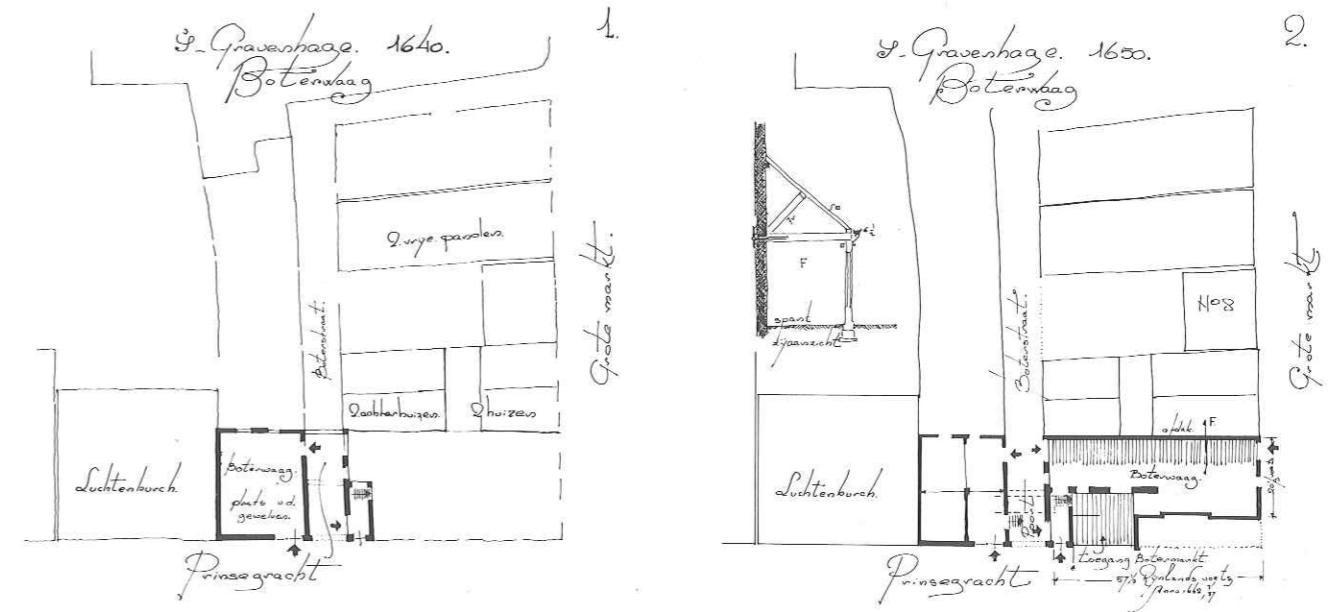
Tegeltabelau uit ca. 1900, vervaardigd op de 'Utrechtse Tegelfabriek Holland' naar een schilderij van J.C. Klinkenberg (1852-1924), aangeboden door het architectenbureau Prins en het bureau PRC ter plaatsing in de Boterwaagzaal.

van waardevolle panden, is door de gemeente een meerjarenprogramma voor de restauratie van woonhuispannen opgesteld. Nieuwbouwactiviteiten op kaalslaglokaties, zoals aan de Asendelftstraat naast het Hooftshofje en aan de Varkensmarkt/Laan, zijn in uitvoering. Een aantal restauraties, zoals het Hofje van Nieuwkoop en het pand Prinsegracht 15, het voormalige woonhuis van burgemeester Dedel, is eveneens in uitvoering.

Andere restauratieprojecten zijn in voorbereiding, zoals de restauratie van het Korenhuis-complex en een aantal woonhuispannen aan het Westeinde. Ten slotte worden tevens projecten voorbereid tot herinrichting van de openbare ruimte. Een goed voorbeeld hiervan is het plan, geschetst door architect Gerard Prins, tot herinrichting van de Grote Markt, waardoor deze betekenisvolle plek weer een centrale plek kan gaan innemen in het functioneren van de Haagse binnenstad.

Deze maatregelen en plannen maken duidelijk, dat te zamen met het voltooiën van de restauratie van het Boterwaag-complex de stoot is gegeven voor een revitalisatie van dit onmiskenbaar zeer belangrijke stukje Haagse binnenstad.

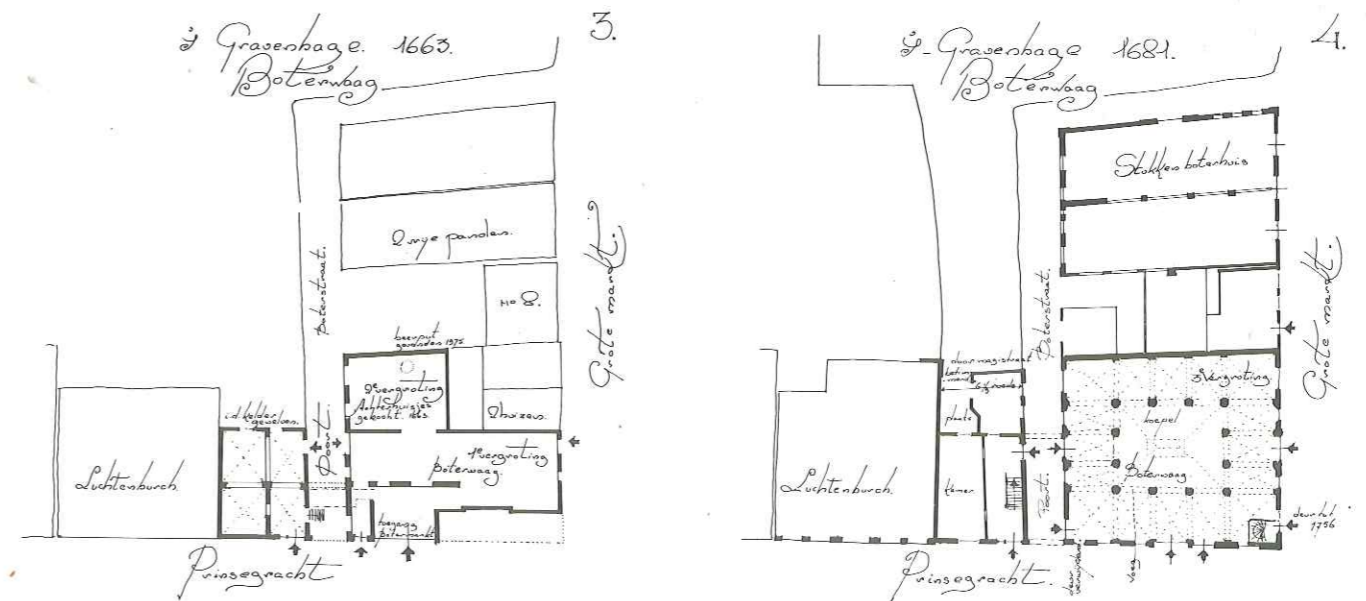

De Boterwaag, dat is niet één gebouw op de hoek Prinsegracht-Grote Markt, het is een complex van acht huizen, grote en kleine, met een eigen openbare binnenstraat. Bovenal is het een Haags geschiedenisboek. Heel wat

bladzijden uit dat boek zijn verdwenen, onleesbaar geworden of in de laatste fase van de restauratie bedekt door vers pleisterwerk. De man die nu al jaren bezig is met het uitpluizen van wat de archieven en de bouwsporen

mededelen, is de Haagse historicus Van Heijningen.

'Er heeft zich heel wat afgespeeld op dit stukje stad', vertelt hij. 'Eerst het Sint Elisabethklooster, en toen dat met de grote brand in de Vlamingstraat in

Tekeningen architectenbureau Prins

1584 verwoest was, kwam hier de marktbedrijvigheid op. Daarvoor was een officiële waag nodig, niet alleen voor boter en kaas, maar voor alle aangeboden goederen. Je kon er ook een varken of een stuk ijzer laten wegen. De Waag was eerst in het Slop de Zak, achter de Grote Kerk. In 1650 besloot de Magistraat om de Waag te verplaatsen naar deze plek, aan het begin van de Prinsegracht die tien jaar tevoren was gegraven, om de boeren die met hun schuiten uit het Westland kwamen, een gemakkelijke toegang naar de markt te geven. U ziet het jaartal 1650 boven de poort van het Boterstraatje.

Opvallend is dat dit zuidwestelijke uitbreidingsgebied van Den Haag toen een sterk gemengde bestemming had. Deftige families, meestal goede kennissen van de stadhouder, bouwden er hun huizen naast het marktgedoe. Aan de overkant, op Prinsegracht nr. 4, was dat bij voorbeeld Abraham van Tijen – het ontwerp van zijn huis is waarschijnlijk van Vingboons. Aan deze kant hebben we nr. 5, het huis Luchtenburch, dat nu deel uitmaakt van het gerestaureerde complex. Dat was een groot, deftig huis

met een dubbele stoep in het midden. Toen in 1650 de Magistraat daarnaast de Waag wilde bouwen, sloot men een overeenkomst met Susanna Staes, weduwe van Reynier van Luchtenburch. De muur van de Waag zou verankerd mogen worden in haar oostelijke bouwmuur. Dat had zijn reden: het huis Luchtenburch was met zijn gewelfde kelders stevig gefundeerd in de vaste zandbodem. Het dunne veenlaagje moest weggegraven zijn voor de bouw van de kelders. Bij het uitpellen en opmeten van de gebouwen is nu gebleken dat de heren van de Magistraat – of hun bouwmeester Bartholomeus van Bassen – de weduwe Luchtenburch opgelicht hebben; de Waag heeft aan die kant helemaal geen eigen muur, maar is ingebalkt in de muur van het huis Luchtenburch! Die muur was echter zo sterk dat hij de dubbele vracht kon dragen, beter dan die aan de andere zijde van het Waagegebouw, waar funderingspalen door de veenlaag heengeslagen werden, en waar wél verzakking ontstond.

Boven die eerste Waag links van de poort was een ruime etage en een kap,

zoals nu. Het gebouw kreeg al gauw ook andere functies dan handel. De bovenkamer werd in gebruik gegeven aan het Sint Lucasgilde. Dat was een aanzienlijk kunstenaarsgenootschap. In 1656 werd de eerste vergadering gehouden onder voorzitterschap van de deken Halleman. Bekende kunstenaars, zoals Paulus Potter, Jan van Goyen en Caspar Netscher, zijn lid geweest. Ieder moest één werk voor een bescheiden bedrag aan het gilde afstaan; werd dat verkocht dan was de meerprijs voor de club. In 1676 werd een nieuwe overeenkomst met de Magistraat gesloten. De huur verviel; als tegenprestatie zouden de kunstenaars een schilderij voor de burgemeesterskamer leveren, voorstellend de Prins van Oranje te paard.

Naast de kunst kwam ook de wetenschap in het gebouw. De bovenkamer rechts van de poort werd van 1661 af gebruikt voor het Colloquium Pharmaceuticum, het apothekersgilde. Die had er behalve vergaderruimte ook een permanente tentoonstelling van geneeskrachtige kruiden. Bij het openbreken van de vloer hebben we allerlei zaadjes

gevonden, 300 jaar oud! Schilders en apothekers hadden een gemeenschappelijke opgang, met een voordeur rechts van de poort. Die is in 1681 verdwenen. Er is een bestek uit 1663 voor het maken van een 'secreet', ten dienste van beide genootschappen. In de muur naast het Boterstraatje is de afvoerpijp teruggevonden. Weer later verhuisden de schilders naar het Korenhuis en kregen de apothekers er ook de schilderskamer bij.

En dan de boter, waar het gebouw zijn naam aan dankt. In de eerste periode, tussen 1650 en 1681, hadden de boterboeren alleen een door twee afdaken beschut terrein in gebruik, tussen het Boterstraatje en de Grote Markt. Dat bleek al gauw te klein, het werd in 1663 naar het noorden uitgebreid door de aankoop en slooping van twee achterhuisjes. De aanvoer van en de handel in boter en kaas werden steeds belangrijker. Toen besloot de Magistraat in 1681 om voor de boterhandel een flink eigen gebouw te stichten. De grond was al grotendeels gemeente-eigendom, het nog ontbrekende hoekhuis Prinse-

Gezicht op de Grote Markt naar het noorden gezien, aquarel door J.E. la Fargue, tweede helft achttiende eeuw.

gracht-Grote Markt werd erbij gekocht en gesloopt. De boterhandelaars kre-

gen de beschikking over de nog aanwezige ruime zaal met een gewelfde gale-

't Groot Boterhuis', gravure uit 'Beschrijving van 's Gravenhage door Mr. Jacob de Riemer, 's Gravenhage 1729-1739'. Links het huis Luchtenburch met zijn dubbele stoep, daaronder het gebogen hek dat aangeeft waar het water van de Prinsegracht begint.

't Klein of Stukken Boterhuis', gravure uit 'Beschrijving van 's Gravenhage door Mr. Jacob de Riemer, 's Gravenhage 1729-1739'. Tussen het Groot en het Klein Boterhuis is het huis Grote Markt 8 herkenbaar aan de kleinere ramen en het hek voor de gevel. Rechts van het Klein Boterhuis het Boterstraatje.

Uit de ambtelijke keuken

Men zegt wel eens dat het beter is om niet in de keuken te kijken; de aangename smaak van wat daar wordt klaargemaakt zou erdoor verstoord kunnen worden. Het is de vraag, of dit gezegde ook geldt voor de 'ambtelijke keuken', want deze heeft – ook zonder een wet op de openbaarheid van het bestuur – niets te verbergen. Het fraaie resultaat van de restauratie van de Boterwaag rechtvaardigt zeker een terugblik op de jarenlange voorbereiding van hetgeen thans aan de Haagse burgerij wordt opgediend of voorgeschoteld.

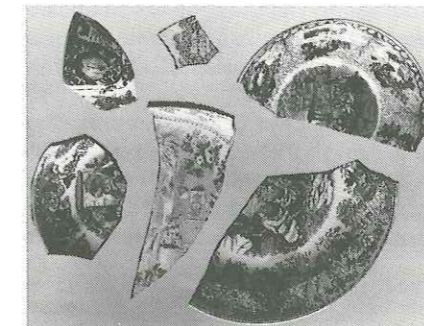
Toen in 1960 het Oranje Nassau Museum en het Gemeentelijk Bureau Beroepskeuze verhuisden kwamen de Boterwaag-gebouwen leeg te staan. Alleen de hal met de galerijen werd nog enigszins gebruikt, als opslagruimte voor de Dienst Gemeentewerken. Nu is leegstand altijd al slecht voor een gebouw, maar wanneer het een eeuwenoud, vaak verbouwd en te zwaar onderhouden complex betreft, dan zijn de gevolgen rampzalig. Lekkage vernielt alles.

Hetzelfde gold voor het belendende huis Luchtenburch, Prinsegracht nr. 5, en voor de pandjes aan het Boterstraatje. De eigenaar van die panden zag geen mogelijkheden meer tot herstel en verkocht in 1972 zijn bezittingen voor f 250.000 aan de gemeente. Alle panden van het huidige Boterwaag-complex waren op dat moment gemeenteeigendom. Raam- en deuropeningen werden dichtgemetseld, van binnen vrat het verval verder en het gemeentebestuur had er een opgave bij: wat te doen met de in historisch en stedenbouwkundig opzicht zo belangrijke, maar zwaar bouwvallige monumenten.

In 1974-1975 vond intensief overleg plaats tussen wethouder Wallis de Vries, de staatssecretarissen Van Dam en Schaefer van Volkshuisvesting en de regionale directeur van de Rijksgebouwendienst, de heer Jonker. Het architectenbureau Prins werd erbij gehaald om, na het nodige onderzoek, de eerste schetsen te maken.

Dat onderzoek had in letterlijke zin

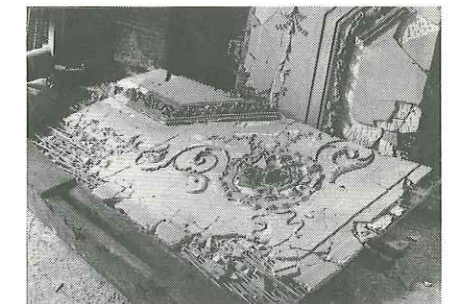
heel wat voeten in aarde. Men vond scherven van vroege z.g. Jacobakanetjes die waarschijnlijk dienst hadden gedaan in het Sint Elisabethklooster, allerlei majolicascherven, een aardbeientestje met het Haagse stadswapen dat wees op de fruitteelt in het Westland, en tal van skeletten die de plaats aangaven van het kloosterkerkhof. Wat ook ontdekt werd, was dat vooral het Stukken Boterhuis in een zo slechte

Bij het onderzoek naar de fundering in 1974 kwamen talrijke fraai gedecoreerde aardwerkscherven te voorschijn.

toestand verkeerde dat een ingrijpend stutwerk nodig was om ongelukken te voorkomen.

De besprekingen tussen de bewindslieden van rijk en gemeente leidden tot een gecombineerde opzet. Voor de som van één gulden – die naar verluidt nooit betaald werd – kocht het rijk de Boterwaag om daar repetitieruimten tot stand te brengen voor studenten aan het Koninklijk Conservatorium voor

Het rijk-gedecoreerde stucplafond uit het huis Luchtenburch, 2de helft 19de eeuw, moest uit veiligheidsoverwegingen worden losgezaagd en kon niet worden herplaatst.

De achterzijde van het huis Luchtenburch, Prinsegracht 5, in 1971. In deze toestand kocht de gemeente het eens zo statige huis, evenals de onder klimop bedolven pandjes aan de Boterstraat.

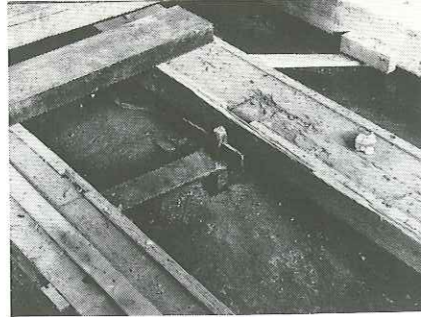
Stukken Boterhuis had bovenkamers die apart werden verhuurd. We hebben al de schilders en de apothekers genoemd, in het Stukken Boterhuis kwam de muziek aan de beurt. In de 18de eeuw was dat het Collegium Musicum Perpetuum. Ook boekverkopers hebben er vertrekken in gebruik gehad, later de Loge der Vrijmetselaren, en oude Hagenaren herinneren zich de zangavonden van Arnold Spoel. Beneden heeft het distributiekantoor gezeten, ook dat weten we nog uit ervaring.

Het huis Grote Markt 8 is eigenlijk het enige gebouw dat sporen bewaart van de bebouwing die er stond vóór de stichting van de Boterhuizen. Aan de gevel zie je dat niet, die is uit de 18de eeuw – en heel mooi. Toen was het huis al een paar keer vergroot, naar boven – er zijn in de bouwmuren sporen gevonden van drie kappen, telkens een laag hoger – en naar achteren, door het volbouwen van het erf. In het begin van de 18de eeuw woonde er een arts, later – tot 1844 – werd het stadsapothek, daarna had de schutterij het in gebruik. De schutters hadden een eigen gevangenis in de aangrenzende hoek van het Grote Boterhuis. We hebben opschriften gevonden op de muren, van schutters die daar opgesloten zaten en hun ongenoegen op de muur vastlegden!

De functie van de twee boterhuizen is in de Franse tijd verdwenen. Het gemeentebestuur heeft de ruimten daarna verhuurd aan allerlei gebruikers. De Keuringsdienst van Gouden en Zilveren Waren is er gehuisvest geweest, en het Oranje Nassau Museum dat in 1960 verhuisde naar het Delftse Prinsenhof.

Al die gebruikers hebben de gebouwen aangepast aan hun behoeften. Er zijn doorgangen gebroken en weer dichtgezet, trappen verplaatst, tussmuren weggehaald en op andere plaatsen opgetrokken. Bij het uitpellen en ontpleisteren zijn allerlei sporen blootgelegd. Zo zijn in de fundering en in de kap de aanwijzingen gevonden van de 'naad' tussen het eerste gebouw, uit de periode 1650-1681, en de uitbreiding tot Groot Boterhuis. Aftekeningen in de muren verdwijnen weer als de stuka-door komt, maar er zijn ook stukjes geschiedenis zichtbaar gebleven, zoals het houten gleufje in de muur van de Oude Waag onder de poort, waardoorheen de weegmeester de briefjes naar buiten liet glijden met het juiste gewicht van de partij boter of iets anders die hij op zijn weegschaal had.'

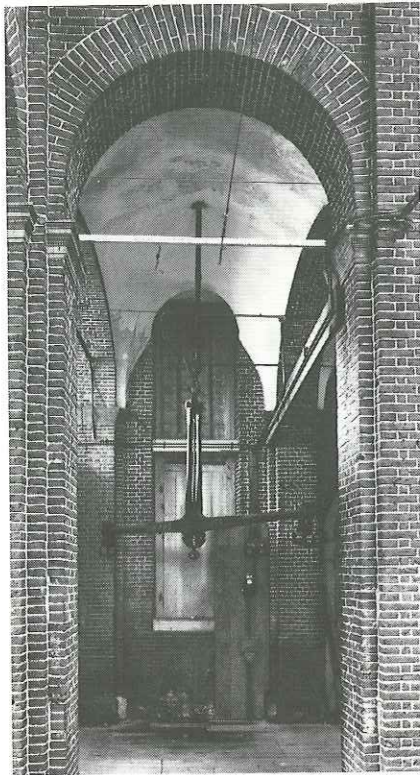
'Ja', zo besluit de heer Van Heijningen, 'het is een boeiend verhaal, dat door het Boterwaag-complex verteld wordt, als je het aanvult met archiefgegevens. Ik ben al jaren met het onderzoek bezig, en ik hoop het resultaat nog eens volledig te kunnen publiceren.'

Verankering van de haak waaraan de weegschaal hing in de eerste balklaag boven de gewelfkappen.

rij rondom en een lichtkoepel in het midden. De weegschalen voor algemeen gebruik verhuisden van de linkerzijde naar de rechterkant van het Boterstraatje.

Het nieuwe gebouw, nu Boterwaag, was echter alleen voor de groothandel in boter en kaas. Je ziet in de geveldecoraties dan ook tonnetjes. De verdieping bleef in gebruik bij de apothekers, verder had de vendumeester er zijn opslag. Voor de kleinhandel werd een apart gebouw ingericht, dat is het Klein of Stukken Boterhuis aan de Grote Markt. Tussen de twee boterhuizen ligt één huis dat er toen nog niet bijhoorde, Grote Markt 8. Misschien is het ooit de bedoeling geweest om dat er bij te trekken, want het was al vroeg eigendom van de gemeente. Ook het

Voor de restauratie hingen in het Groot Boterhuis nog de zware ijzeren weegschalen, gedateerd 1682. De trekstangen in de gewelfbogen die door roestvorming veel schade in het metselwerk hadden aangezicht, zijn nu verwijderd.

Het Boterwaag-complex van achter gezien, vóór de restauratie. Rechts dichtgetimmerd het huis Luchtenburch, op de voorgrond de met klimop overgroeide huisjes aan het Boterstraatje, daarachter links het Stukken Boterhuis en rechts het Groot Boterhuis. Duidelijk zichtbaar is dat van het Groot Boterhuis alleen de aan de straatzijde gelegen vleugels hoog opgetrokken zijn, boven de koepel en de lage kappen aan de binnenzijde.

Muziek. De hal met de galerijen, de oorspronkelijke waargruimte, zou een open stedelijke functie krijgen, bij voorbeeld boekenstalletjes en postzegelmarkt. Voor de overige panden, die in gemeentelijk bezit bleven, kwamen verwante bestemmingen ter sprake. De eerste ontwerpen van het bureau Prins beoogden het huis Luchtenburch en de pandjes aan het Boterstraatje in te richten tot woonkamers of studio's voor conservatoriumstudenten. 'Een tamelijk ambitieus plan', vond de Haagsche Courant van 27 oktober 1975. Het was echter het Europese Monumentenjaar M-75 dat in die dagen te Amsterdam werd afgesloten met een internationaal congres en een stimulerend effect had op het bestuurlijk enthousiasme om de zaken flink aan te pakken. Voor het Stukken Boterhuis werd het voorstel gedaan om daar een gemeentelijk monumentenbureau te vestigen, gecombineerd met de zetels van verschillende particuliere verenigingen op het gebied van stadsschoon en geschiedenis.

De afstand tussen plan en uitvoering moest echter worden overbrugd door financieringsmogelijkheden, en dat vlotte niet erg. Er werd druk vergaderd door de vertegenwoordigers van de gemeente, het conservatorium en de Rijksgebouwendienst, maar op oudejaarsavond 1976 had de Haagsche Courant opnieuw een artikel over het plan, nu onder de kop 'Boterwaag-complex nog niet uit het slop, Gemeente zoekt naar subsidies'.

De gebouwen waren zo vochtig van het lekwater dat de zwammen door de isolatielaag op de vloerplanken heen groeiden.

Een half jaar later – 16 juni 1976 – zette de Posthoorn de accenten nog wat zwaarder aan. 'De martelgang van een Haags monument – verloederende steen des aanstoots bederft stadsgezicht', zo luidde de titel van een artikel dat weinig heel liet van het gemeentelijk beleid. De schrijver wist blijkbaar niet dat inmiddels door de wethouders Wallis de Vries en Van Hagen met de gemeentelijke diensten en secretarieafdelingen werd onderzocht, of toepassing van de door staatssecretaris Van Dam ingevoerde financieringsregeling voor één- en tweepersoonshuishoudens uitkomst zou kunnen bieden. Ook de mogelijkheid om in het gebouwencomplex bejaardenhuisvesting te realiseren werd bestudeerd.

Op zichzelf was het een aantrekkelijke gedachte om hier in het hart van de stad woongelegenheden te scheppen voor oudere mensen die lichamelijk en geestelijk nog goed in staat zijn om hun

eigen huishouding te voeren. Behalve de financieringsproblemen zou deze bestemming echter ook een aantal technische eisen meebrengen, zoals liften en nooduitgangen, en daartoe bood de historische constructie te weinig ruimte. Eind 1977 kreeg de Gemeentelijke Dienst voor de Volkshuisvesting officieel opdracht van Burgemeester en Wethouders om plannen uit te werken voor één- en tweepersoonshuishoudens in het kader van de HAT-regeling.

Aangezien daarmee de gedachte van huisvestings- en repetitieruimte voor het Koninklijk Conservatorium was losgelaten, terwijl inmiddels een eigen Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg tot stand was gekomen, achtte de Rijksgebouwendienst geen redenen meer aanwezig om zich met de Boterwaag bezig te houden. Aan het verzoek van wethouder Van Hagen om het gebouw weer aan de gemeente in eigendom over te dragen werd vlot gehoor gegeven.

Met dat al was het medio 1978. Eigenlijk kon nu pas serieus begonnen worden met het uitwerken van de restauratie- en verbouwingsplannen. De opgave was om het gebouwencomplex zo in te delen dat er een maximaal aantal wooneenheden in zou worden ondergebracht, want aan de hand van dat aantal stelt het Ministerie van Volkshuisvesting de toelaatbare stichtingskosten en de jaarlijkse bijdragen vast. De Dienst Volkshuisvesting zag de mogelijkheid om 110 appartementjes tot stand te brengen. De architect wilde daarentegen in de eerste plaats uitgaan van het historische gebouw en de ruimtelijke kwaliteit van de woningen: hij kwam niet verder dan 48 stuks. Nieuw overleg was nodig, waarbij van de dienst meer aandacht voor de eisen van het monument en van de architect meer begrip voor de financiële haalbaarheid werd gevraagd.

Dit overleg leidde tot een definitief plan voor 71 wooneenheden van verschillend formaat. Op ambtelijk niveau werden de vele wegen bewandeld die het vaderlandse subsidieland toen nog rijk was. Daarvoor moesten de totale stichtingskosten worden gesplitst in de 'zuivere restauratiekosten' van het monument en de verbouwingskosten om het gebouw voor de beoogde bewoning geschikt te maken. Voor het monumentale deel voerde de weg naar de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist, waar het plan moest worden goedgekeurd. Op grond van het door

de rijksdienst namens de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk toegekende subsidiebedrag voor het monumentenherstel kon ook de gemeenteraad in maart 1980 besluiten om een bijdrage te verlenen die via de – inmiddels afgeschafte – verfijningsregeling uit het Gemeentefonds werd vergoed. Bovendien is het gebruikelijk dat ook het provinciaal bestuur dan een subsidie in de restauratiekosten verleent. Wat het volkshuisvestingsdeel betreft was de goedkeuring van de woningen nodig van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening via de Provinciale Directie Volkshuisvesting en Bouwnijverheid. Het ministerie verleent dan of een rijkslening voor de financiering van de inrichtingskosten, of er wordt een garantie gegeven voor een op de kapitaalmarkt op te nemen klimgeldlening tot het toegestane bedrag, waarbij tevens een jaarlijkse bijdrage in de exploitatie wordt toegekend om de huren voor de bedoelde bewoners haalbaar te maken.

In mei 1980 waren het restauratieplan, de goedkeuringen en de diverse financieringsbronnen in orde. Een kranteknipje uit die dagen meldt echter: 'Opnieuw problemen restauratie Boterwaag'. De Gemeentelijke Dienst Bouw- en Woningtoezicht die de bouwvergunning moest geven, was tot de ontdekking gekomen dat zes van de 71 wooneenheden het voorgeschreven minimumoppervlak van 22 vierkante meter niet haalden, en keurde daarom

het plan af. Het krantebericht citeert de uitspraak van architect Prins: 'Ik kan de Boterwaag niet uitrekken. Als de gemeente mij vastpint op de eis van Bouw- en Woningtoezicht, dan kunnen we die 71 onderkomens voor één- en tweepersoonshuishoudens vergeten...'

Uiteindelijk is het toch voor elkaar gekomen. Bouw- en Woningtoezicht bleek in de praktijk méér begrip voor het oude gebouw en méér soepelheid in de toepassing van de voorschriften te tonen dan men aanvankelijk verwachtte. Het werk kwam in 1980 op gang en nog vóór de bouwvakantie 1981 had wethouder Nyquist het pannebier aan de bouwers uitgereikt. In januari 1982 was het zo ver dat wethouder Vink de eerste sleutel kon overhandigen aan een der aanstaande bewoners van het huis Luchtenburch en ruim een jaar later werd het totale Boterwaag-complex door de aannemer opgeleverd. Tien jaar nadat de gemeente de in dit geheel nog ontbrekende panden had aangekocht.

Voor de mensen die al die jaren 'in de ambtelijke keuken' hebben gestaan, is het een enerverende opgave geweest om telkens opnieuw te beginnen. Alle rapporten, nota's, brieven en notulen kunnen een boekenkast vullen. Misschien wordt daarvan genoeg materiaal bewaard om over honderd jaar stof te leveren voor een studie over de zorg voor historische gebouwen op het eind van de twintigste eeuw.

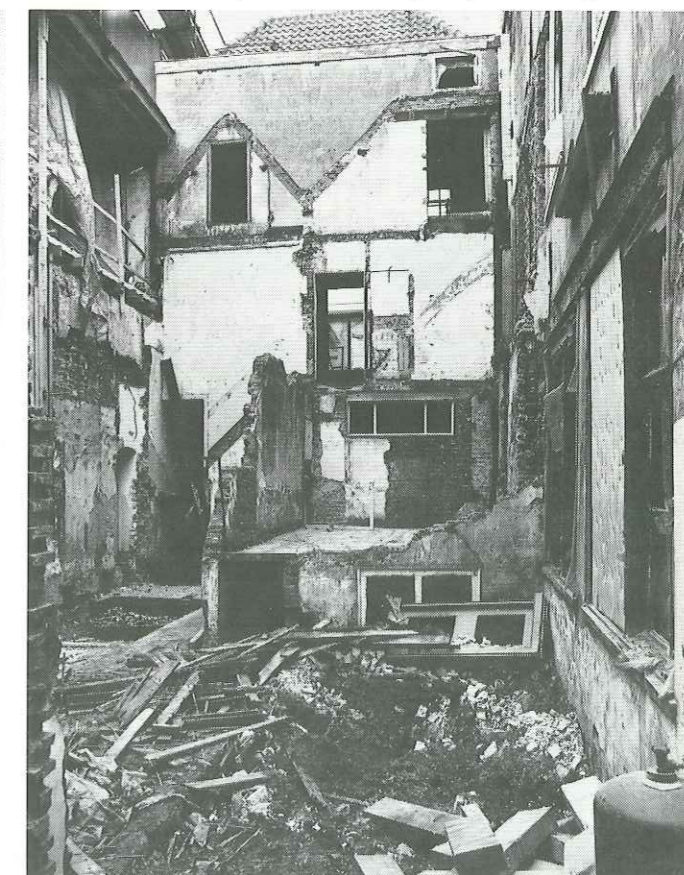
Het huis Luchtenburch en het Groot Boterhuis in 1971, gevels aan de Prinsegracht.

Boterstraat 4, 5 en 6, gezien naar de Prinsegracht, in 1974.

De later aangebouwde achterhuizen van Grote Markt 8 verkeerden in zo slechte staat dat zij moesten worden gesloopt en vervangen.

Het gezicht van het huis Luchtenburch

Het eclecticisme in de woonhuisarchitectuur

Bij de restauratie van het huis Luchtenburch heeft men terecht gemeend, de voorgevel van dit 17de-eeuwse pand te moeten herstellen in de karakteristieke vorm die de gevel in de jaren zestig van de 19de eeuw heeft gekregen. Met haar bepleistering en rijke, in houtsnijwerk uitgevoerde versieringen is deze façade een voorbeeld van de bouwstijl die vanaf het midden van de 19de eeuw tot circa 1880 vooral de woonhuisarchitectuur beheerste. Deze bouwtrant, tussen het neoclassicisme

en de neorenaissance, heeft bij uitstek zijn stempel gedrukt op belangrijke delen van Den Haag dat tussen 1850 en 1880 zijn inwonertal van 66.000 tot 113.000 zag groeien.

Een goede benaming voor deze stijl is moeilijk te geven, sommige auteurs spreken van 'stukadoorstijl' vanwege de bepleistering en de vele stucornamenten. Meer typerend lijkt ons de term 'eclecticisme', afgeleid van het Griekse werkwoord 'eklegein' dat 'uitkiezen' betekent. Stilistische motieven

uit verscheidene perioden van de architectuurgeschiedenis vinden namelijk toepassing aan één gebouw en worden veelal op harmonische wijze geïntegreerd. Die motieven zijn vooral afkomstig uit de renaissance, de Lodewijkstijlen en het neoclassicisme, hoewel ook vormen uit de middeleeuwse bouwkunst voorkomen, met name uit het Romaans. Men zou het eclecticisme kunnen beschouwen als een reactie op de neogotiek, die juist na 1850 het uitdrukkingsmiddel wordt van de roomse emancipatie, als P.J.H. Cuypers op de voorgrond begint te treden. Het is dan ook niet toevallig dat een van de vroegste voorbeelden van het eclecticisme een protestantse kerk is: de interessante Grote Kerk te Purmerend, gebouwd in 1851-1853 door W.A. Scholten, een bakstenen centraalgebouw die in sommige opzichten aan Italiaanse renaissancekerken doet denken¹⁾. Ook overheidsgebouwen vertonen het eclecticisme: het voormalige Ministerie van Koloniën aan het Plein, gebouwd door rijksbouwmeester W.N. Rose in 1860, combineert een classicistische opzet met bepleistering en risalieten met motieven uit de middeleeuwen.

Tot het einde van de jaren zeventig draagt het eclecticisme echt het karakter van een bouwtrant die stijlvormen uit allerlei perioden in zich verenigt. Daarna gaan de renaissancevormen overheersen, totdat in de loop van de jaren tachtig de neorenaissance de burgerlijke bouwkunst beheerst.

De eclectische woonhuisgevels zijn soms geheel gepleisterd, soms ten dele, maar ook ongepleisterde gevels komen voor. De decoratieve elementen, zoals kuifvormige vensterbekroningen, consoles, rozetten e.d., zijn uitgevoerd in hout, stucwerk, terracotta of gietijzer. Slechts bij zeer monumentale, uit een onbekrompen beurs gebouwde huizen worden dergelijke onderdelen in steen gebeeldhouwd. Een bijna obligaat onderdeel zijn de raam- en balkonhekken van gietijzer in vaak verfijnde vormen met acanthusbladmotieven. Veel werk wordt ook gemaakt

van de consoles onder de kroonlijst met hun bladwerk en soms ook maskerkoppen. Dikwijls zijn zij voluutvormig, vooral de consoles die de balkons dragen. Deze laatste zijn soms zeer fors van afmetingen en rijk versierd in een combinatie van motieven, die men op die manier alleen in de 19de eeuw aantreft. Het pleisterwerk van het souterrain of de lage benedenverdieping is vaak gebosseerd, d.w.z. dat het ruw behouwen blokken natuursteen voorstelt. Aan de renaissance ontleend zijn de pilasters met hun veelal Corinthische kapitelen. De vensters, rechthoekig of getoogd, hebben in de meeste gevallen houten omlijstingen die geprofileerd zijn en dikwijls aan de bovenhoeken voorzien van 'oren', rechthoekige verbredingen. De getoogde vensters bezitten vaak kuifstukken als bekroning, met aan het Lodewijk XIV ontleend bladornament. De rechthoekige vensters dragen meestal klassieke hoofdstellen op kleine consoles en hebben daarboven soms frontons, driehoekige of segmentvormige bekroningen. In veel gevallen is een van de vensterassen van de gevel, meestal de middelste, als risaliet behandeld (naar voren springend). Hierin bevindt zich de ingang, dikwijls met een balkon daarboven. De risalieten zijn over het algemeen rijker versierd dan de rest van de gevel, met bepleistering, pilasters en frontons. In het fries van het hoofdstel dat de gevel afsluit, zijn tussen de consoles vaak liggende vensters aangebracht of panelen in een aan het Lodewijk XIV ontleende vorm.

In het interieur krijgen de vestibule, de hal en het trappenhuis veel aandacht, evenals de kamers 'en-suite' op de bel-etage. Vooral de plafonds van gegoten stucwerk, uitgevoerd met motieven uit de renaissance, de Lodewijkstijlen, het empire of een combinatie van deze stijlen, de schoorsteenmantels en de eindbalusters van de trapleuningen zijn onderdelen waarop de architect zijn versieringslust kan botvieren. Soms treft men ook kamers met weelderige betimmeringen aan in diverse neostijlen.

Geen enkele architect of aannemer hoefde ooit verlegen te zitten om motieven voor de versiering van zijn gevels of interieurs. Talrijk waren de plaatwerken, waaruit hij zijn keuze kon maken: naast veel Duitse publicaties verschenen in ons land o.a. het door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst uitgegeven 'Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen' (1854-1907) en 'Hedendaagsche Bouwkunst' dat uitkwam in 1870. De mogelijkheden van het gietijzer, dat als nieuw materiaal in zwang kwam, werden uitvoerig getoond in catalogi van ijzergieterijen, zoals de Metaalwarenfabriek F.W. Braat te Delft. Bovendien ging er een sterke invloed uit van Pa-

De voormalige Rijks H.B.S., Bleijenburg 38. Gebouwd in 1873 door de stadsarchitect W.C. van der Waeyen Pieterszen. Karakteristiek voorbeeld van het eclecticisme, dat doet denken aan de Venetiaanse renaissance.

Plein 1813 3/3a, gebouwd in 1860 of 1861 naar het ontwerp van J.P.C. Swijser. Gebosseerd gepleisterde gevel met drie vensterassen brede middenpartij, bekroond door een attiekvormige dakkapel met fronton en siervazen op de hoeken. De parterre heeft rondboogvensters met op een doorgaande lijst rustende bogen, een motief uit het neoclassicisme. Een voorontwerp in het Gemeentearchief toont een afwijkende vormgeving, vooral ten aanzien van de dakkapel.

rijs, waar de nieuwbakken keizerin Eugénie, gemalin van Napoleon III, in de jaren vijftig een voorliefde aan de dag legde voor de 18de-eeuwse Lodewijkstijlen²⁾.

Het was overigens niet alleen Den Haag, waar het eclecticisme de stadsuitbreidingen hun typisch 19de-eeuwse gezicht gaf. Langs de singels van Arnhem, Groningen, Zwolle, Deventer, in de Plantagebuurt te Amsterdam, aan het Kenau-, Flora- en Ripperdapark in Haarlem, het IJsselfront van Kampen en aan de Utrechtse Maliebaan ziet men ook de statige herenhuizen met hun rijk versierde, gepleisterde gevels, los in het groen gesitueerd of in aaneengesloten rijen.

De gevel van het Huis Luchtenburch

Dit patriciërshuis, dat zijn naam ontleent aan de familie Van Luchtenburch die het tussen 1650 en 1736 in bezit had, moet kort voor 1645 zijn gebouwd. Het bouwlichaam met bekapping en achtergevel dateert nog uit die tijd, maar de voorgevel onderging in 1839 en het derde kwart van de 19de eeuw ingrijpende veranderingen³⁾. Het bordes verdween en de gevel kreeg een nieuwe beklamping met een decoratie in de eclectische trant van de jaren zestig der vorige eeuw. Een foto in het Gemeentearchief, die uit circa 1866 dateert, toont het pand in zijn huidige vorm. In zijn 19de-eeuwse gedaante, die bij de recente restauratie zorgvuldig werd hersteld, is de gevel een karakteristiek en harmonisch voorbeeld van het eclecticisme. Naast enkele motieven uit de renaissance wordt het aspect voornamelijk bepaald door vormen die ontleend zijn aan het Lodewijk XIV.

De hoofdingeling, zoals die in de 17de eeuw was, is bewaard gebleven: een souterrain, bel-etage en verdieping, terwijl de breedte vijf vensterassen bedraagt. Het souterrain is bekleed met hardsteen; tussen dit benedendeel en de bel-etage en tussen de bel-etage en

de verdieping bevinden zich geprofileerde, hardstenen waterlijsten. Voor het overige is de gevel gepleisterd. De middelste vensteras is opgevat als risaliet. Hierin is de ingang, bereikbaar via een bordes en met een dubbele panelendeur. Het eenvoudige bovenlicht wordt bekroond door in hout gesneden lofwerk in Lodewijk XIV-stijl. Het balkon boven de deur wordt gedragen door zware voluutconsoles met rijk bladornament in hoofdzaakelijk van het Lodewijk XIV afgeleide vormen. Het balkon heeft een gietijzeren balustrade met op de hoeken door siervazen bekroonde pedestals. Boven het balkon wordt de middenrisaliet geflankeerd door pilasters met verdiepte schachten en op de Corinthische orde geïnspireerde kapitelen, een renaissance-motief. Alle vensters bezitten geprofileerde houten omlijstingen met oren en op de flauw getoogde bovendorpel Lodewijk XIV-lofwerk, in houtsnijwerk uitgevoerd. Merkwaardig zijn de houten lambrequins voor het bovendeel van de ramen, een in het Lodewijk XIV veel voorkomend motief dat de suggestie wekt van gordijnen. Op de foto uit omstreeks 1866 komen deze lambrequins nog niet voor; wellicht zijn ze in de jaren zeventig aangebracht. Het hoofdgestel van de gevel is om de risaliet heengevoerd. De geprofileerde kroonlijst wordt gedragen door gesneden consoles met daartussen panelen in Lodewijk XIV-stijl. Boven de kroonlijst bevindt zich een lage attiekverdieping die op monumentale wijze is uitgewerkt met muurdammen tussen de liggende vensters, bekroond door Lodewijk XIV-opzetstukken. Boven de risaliet is een forse dakkapel aangebracht met getoogde lijst, rijk lofwerk en flankerende siervazen, alles in Lodewijk XIV-vormen en in houtsnijwerk uitgevoerd. Deze rijk uitgewerkte attiek sluit het 17de-eeuwse, met pannen gedekte, zadeldak af. De daknok loopt

evenwijdig aan de straat en sluit aan weerszijden aan tegen puntgevels. De over de volle breedte van de gevel lopende stoep heeft vier hardstenen stoepalen met bekronend siersmeedwerk.

Het eclecticisme in Den Haag

Van circa 1860 af worden in Den Haag woonwijken aangelegd in het zuidelijke deel van de stad (Huygenspark en Oranjeplein) en ten noorden van de oude stad (Willemspark). Wat later ontstaat het Zeeheldenkwartier, waar de bouwactiviteiten rond 1866 beginnen.

Het Willemspark, het monumentaalste stuk stadsuitleg dat in de 19de eeuw in ons land ontstond, kwam tot stand ter plaatse van het park dat koning Willem II had laten aanleggen en dat door zijn zoon in 1855 voor f 45.000 aan de gemeente was verkocht. Zowel de architect Wentzel⁴⁾ als de tuinarchitect J.D. Zocher ontwierpen plannen voor de aanleg en de bebouwing; het ontwerp van de stadsbouwmeester W.C. van der Waeyen Pieterszen kwam ten slotte tot uitvoering.⁵⁾ Het ovale Plein 1813, waarop later het bekende gedenkteken voor de bevrijding in 1813 zou verrijzen, wordt door twee assen doorsneden: in het verlengde van de Parkstraat de Alexanderstraat en dwars daarop de Sophialaan. Rond het plein ontstonden vier, door tuinen omgeven gepleisterde villa's met forse middenpartijen, driezijdig naar voren uitgebouwd of rechthoekig en bekroond door een fronton. De herenhuizen aan de beide straten kwamen aan de rooilijn te staan. Vijf architecten leverden de ontwerpen, maar ondanks verschillen in situering, materiaalbehandeling en vormgeving ontstond toch een harmonisch geheel.⁶⁾ Vooral de Alexanderstraat geeft aanzienlijke verschillen te zien tussen de panden aan het zuidelijke en die aan het noordelijke deel. Qua groepering is symmetrie

nagestreefd: in beide delen van de straat worden brede blokken van drie huizen geflankeerd door alleenstaande panden.

De huizen aan het gedeelte tussen het plein en de Mauritskade vormen sobere blokken met pleisterwerk alleen tegen de lage parterre, de middenpartij en de hoeklisenen. De huizen aan het gedeelte naar de Javastraat hebben een veel uitbundiger karakter dat het eclecticisme toont in zijn volle rijkdom van aan de renaissance, de Lodewijkstijlen en het neoclassicisme ontleende details. Bij de middelste blokken, elk van drie aaneengeschakelde huizen, is het middenpand een verdieping hoger dan de zijpanden. Op zichzelf staan de twee witgepleisterde villa's Alexanderstraat 17 en 18, tegenover elkaar gelegen nabij het Plein 1813. Deze zijn gebouwd volgens de neoclassicistische traditie: sober, blokvormig en met een risalierende (vooruitspringende) middenpartij, waarboven een attiek (verdieping boven de kroonlijst) met fronton.

Het Willemspark wordt op bijzonder gelukkige wijze omsloten door de nagevoeg gaaf bewaarde, als één geheel geconcipeerde, straatwanden van Nassaulaan, Mauritskade, Zeestraat en Javastraat.

De voormalige Willemskerk, gebouwd voor koning Willem II als manege, met de reeksen huizen voor hofdignitarissen aan de Nassaulaan, dateert reeds uit de jaren veertig als curieus stuk stadsaanleg in een stijl die op de Engelse neogotiek geïnspireerd is. De andere drie omgrenzende wanden ontstonden gelijktijdig met of korte tijd na het Willemspark. De huizenrijen langs de Mauritskade vertonen overeenkomst met die aan de Parkstraat en de Oranjestraat uit de jaren zeventig in hun vrij sobere opzet en uitwerking. De huizen aan de Zeestraat, van even voor de Bazarstraat tot het begin van de Laan van Meerdervoort, vormen een prachtige gevelwand. Hoogtepun-

ten zijn hier de voormalige Bazar, thans Postmuseum, en de ernaast op de hoek van de Bazarstraat staande nrs. 74 en 76 (kort vóór 1880). Beide hebben compositie pilasters van de kolosale orde (d.w.z. pilasters die over meer dan één verdieping doorlopen en kapitelen dragen, die een mengvorm laten zien van het Ionische en het Corinthische kapiteel). Zeldzaam zijn ook de caryatiden die de sterk geprononceerde kroonlijst boven de onderpui van het Postmuseum dragen: menselijke figuren met een Ionisch kapiteel op het hoofd.

Ook de ongeschonden wand van de Javastraat ten noorden van het Willemspark toont het eclecticisme in al zijn schakeringen. Een monumentaal geheel vormen hier het in 1862 voor de heer Arnold gebouwde huis no. 26 (de voormalige Raadzaal) in de as van de Alexanderstraat met de zes circa 1865 gebouwde herenhuizen aan weerszijden. Het Huis Arnold vertoont een ongewoon monumentale opzet met zijrisalieten, in de linker waarvan een 'porte-cochère' (koetspoort), een breed balkon op rijke voluutconsoles met maskerkoppen tegen de middenrisaliet en een balustrade boven de door consoles gedragen kroonlijst. Bij de zes flankerende huizen beperkt zich de decoratie tot de risalieten: balkons op consoles boven de getoogde deuroplijstingen en een door pilasters omgeven verdiepingsvenster met boven de pilasters een hoofdgestel met gebogen fronton. De bepleistering speelt bij deze panden, in tegenstelling tot veel andere gevels aan de Javastraat, een zeer ondergeschikte rol. Wel is het souterrain voorzien van een bekleding met hardsteen.

Zeer opvallend is de overeenkomst tussen de zes huizen aan weerszijden van Javastraat 26 en een reeks van vier panden aan de Koninginnegracht, de nummers 37-40. De laatstgenoemde panden dateren van omstreeks 1870 en

moeten door dezelfde bouwmeester zijn ontworpen.

Uit de jaren 1870-1883 dateert de zeer fraaie huizenrij aan de Koninginnegracht tussen de Javastraat en de Laan Copes van Cattenburch, waarvan de eerste vier panden zojuist reeds ter sprake kwamen. Topstukken van met veel fantasie en smaak ontworpen eclectische architectuur zijn hier de dubbele herenhuizen 62-63 en 57-58, uitbundig versierd met motieven die afkomstig zijn uit de renaissance, het Lodewijk XIV en het Lodewijk XVI.

Een ander goed bewaard ensemble geeft de Laan Copes van Cattenburch te zien, die na 1870 werd aangelegd en bebouwd. In het oog springt hier het als één geheel ontworpen blok van drie herenhuizen 123, 125, 127, met gevels in een ongewoon plastische behandeling: diep in het gevelvlak liggende vensters, in de bel-etage rechthoekig met 'oren' in de omlijsting en rijke sluitstenen; in de verdieping getoogd. Het souterrain is bekleed met hardsteen, voor het overige is er een grote afwisseling tussen schoon metselwerk en gepleisterde onderdelen. Qua sfeer doen deze huizen enigszins Zuidnederlands aan.

Aan het Bankplein is het huis 'Duinweide', daterend uit het begin van de jaren tachtig en genummerd 4/5, typerend voor het type herenhuis, zoals dat bij voorkeur voor de vermogende oud-Indischgasten werd gebouwd. De hogere middenrisaliet onderscheidt zich door het gebroken, segmentvormige fronton met siervaas in Lodewijk XVI-vormen. In de bovenste verdieping heeft de risaliet getoogde vensters. Het in baksteen uitgevoerde huis heeft op de hoeken gepleisterde lisenen (muurdammen) en op de hoeken van de risaliet gepleisterde blokken. Heel karakteristiek is de houten veranda. Het pand no. 3 op de andere hoek van de Riouwstraat is enkele jaren jonger en vertoont met zijn vensterfrontons en 'natuurstenen' banden al veel meer de

Alexanderstraat 7, 9 en 11. Symmetrisch opgezet blok van drie huizen, omstreeks 1860. Hoewel in dezelfde tijd gebouwd als de panden aan het noordelijke deel van de Alexanderstraat, geven deze huizen een veel soberder variant van het eclecticisme te zien: een blokvormige opzet, minder bepleistering en minder versiering. De neoclassicistische traditie werkt hier nog enigszins door.

Alexanderstraat 19, 21 en 23. De panden aan dit gedeelte van de Alexanderstraat vertonen een rijkere materiaalbehandeling en vormgeving dan die aan het zuidelijke deel. Toch werden zij gelijktijdig gebouwd. Het hier afgebeelde, symmetrische blok met zijn bepleistering, stucwerkkuiven boven de vensters en rijke consoles onder balkons en kroonlijst is waarschijnlijk ontworpen door J.P.C. Swijser.

Alexanderstraat 18. De huizen Alexanderstraat 17 en 18 zijn nog geheel in de neoclassicistische traditie gebouwd: kubusvormig, gepleisterd en strak van vormgeving met een risalierende (vooruitspringende) middenpartij die boven de kroonlijst een door een fronton bekroonde attiek heeft. Ook de schuiframen vertonen nog het empiremodel.

Javastraat 20, 22 en 24. Omstreeks 1865 liet de heer Arnold aan weerszijden van het in 1862 door hem gebouwde patriciërshuis no. 26 drie huizen bouwen, waarvan de versiering zich voornamelijk beperkt tot de risalierende ingangstravee: boven de getoogde deuroplijsting een balkon, waarvan de consoles en de balustrade een rijke ornamentiek vertonen en in de verdieping een venster met pilasteromlijsting en bekronend gebogen fronton.

Koninginnegracht 62 en 63. Deze herenhuizen met rijke lijstgevels in eclectische trant uit omstreeks 1880 maken deel uit van de monumentale rij panden tussen de Javastraat en de Laan Copes van Cattenburch. Wij zien hier het eclecticisme in zijn rijkste vorm. Aan de renaissance ontleend zijn de bossagebepleistering van de benedenverdieping, de pilasters tegen de erkers en aan weerszijden van de bovenvensters in de risalieten, evenals de balustrades en de festoensversieringen (vruchten- en bladslingers onder de vensters van de eerste verdieping). Uit het Lodewijk XIV afkomstig zijn de liggende vensters in het fries onder de kroonlijst. Lodewijk XVI-elementen ziet men in de gebroken frontons met klein rond venster, waaronder strikversieringen en in de rozetten van het fries onder deze frontons. Typisch voor het eclecticisme zijn de weelderige consoles met dierenfiguren onder de erkers.

Midden: Bankplein 4/5. Het vrijstaande huis 'Duinweide' werd gebouwd in de eerste helft van de jaren tachtig. De iets hogere middenpartij heeft een houten veranda, gepleisterde hoekblokken, twee getoogde zoldervensters en een gebroken, segmentvormig fronton waarin een siervaas, zoals die in het Lodewijk XVI werd toegepast.

Van Karnebeeklaan 6, 8 en 10. Achter deze monumentale eclectische gevel gaan drie herenhuizen schuil. De gevel is negen vensterassen breed en heeft in het midden en op de hoeken risalieten. Opvallend is het grote fronton boven de middenpartij, versierd met een allegorische voorstelling die door lofwerk wordt omgeven. Voorts de balkons tegen de zijrisalieten, die gedragen worden door hermen (menselijke figuren die van onderen overgaan in een pilaster). Bij de uitgifte van de grond voor dit pand in 1871 was de architect L.A. Brouwer betrokken; wellicht was deze ook de ontwerper van het enkele jaren later voltooide pand.

invloed van de neorenaissance. Het is gebouwd door de bekende Haagse bouwmeester H. Wesstra jr., die o.m. ook de Passage ontwierp. Ook het huis om de hoek, Bankstraat 100 (uit 1883), is van Wesstra, maar dit draagt al geheel het karakter van de neorenaissance.

De Burgemeester Van Karnebeeklaan telt twee gebouwen, die tot de mooiste voortbrengsels van het eclecticisme in Den Haag behoren. No. 1, waarin thans de Tsjechische ambassade is gevestigd, is met zijn kubusvormige model en zijn decoratie sterk op het empire geënt. De veel hogere middenpartij draagt een fronton en de vensters hebben hoofdstellen op consoles, behalve de beide ramen in de verdieping van de risaliet, die getoogd zijn. Op de hoeken heeft het circa 1874 gebouwde huis forse pilasters met Corinthische kapitelen en in de friesversiering boven de middenvensters ziet men het klassieke meandermotief.

Wellicht nog merkwaardiger is het drietal herenhuizen Van Karnebeeklaan 6-10 uit circa 1873, dat zich verbergt achter één gevel van ongewone monumentaliteit. Deze negen vensterassen brede façade heeft hoek- en middenrisalieten. De middelste risaliet draagt een groot fronton, waarin een allegorische voorstelling en lofwerk. In de zijrisalieten zijn 'porte-cochères' aangebracht met balkons daarboven, die gedragen worden door hermen (menselijke figuren die van onderen overgaan in een pilaster). Het fries onder de kroonlijst is versierd met festoenen (vruchtenslingers), afgewisseld door panelen.

Aan het begin van de Scheveningseweg staat een rij herenhuizen, die zich onderscheidt door een rijke uitmontering in eclectische trant. Het zijn de nummers 6, 8, 10 en 12. Het eerste, gebouwd circa 1874, heeft een kostbaar uitgevoerde gevel in overwegende Lodewijk XIV-vormen. Souterrain en bel-etage zijn bekleed met hardsteen dat tegen de bel-etage als bossagewerk is uitgevoerd. Ook de zware voluutconsoles met hun maskerkoppen onder het balkon zijn in dit materiaal beeldhouwd, evenals de getoogde deurlijsting. Het balkonhek en de versierde panelen onder de vensters van de eerste verdieping vertonen acanthusranken waarin jachttaferelen. Het boven-deel van de gevel is in pleister gebosseerd. De huizen 8, 10 en 12 (kort vóór 1868 gebouwd) hebben bakstenen gevels, maar een weelderige ornamentiek met geprofileerde vensteromlijstingen, stuczuiven en paarsgewijs geplaatste consoles in neoLodewijk XIV-stijl onder de kroonlijst. No. 10 draagt een groot, segmentvormig fronton en heeft een breed balkon op drie consoles.

Ook het Nassauplein is nog steeds, ondanks de doorbraak in de de westelijke wand ten behoeve van het nieuwe Stadhuis, een der mooiste stadsgezichten uit de periode van het eclecticisme, die in ons land te vinden zijn. Een karakteristieke rij vormen hier de huizen 12-16 (1879-1880). De bakstenen lijstgevels hebben gebosseerd gepleisterde souterrains en enkele bezitten bovendien gepleisterde hoekblokken, een motief uit de renaissance. Ook de rijke bladversieringen onder en boven de vensters van de bel-etage zijn renaissancecistisch, evenals de frontons boven de middenvensters. Uit het Lodewijk XIV komen daarentegen de in hout gesneden voluutconsoles met bladversiering onder de kroonlijst, alsmede de 'oeil-de-boeufs' (versierde dakvensters).

Bezuidenhoutseweg 89, 91, 93 en 95. Deze gevelwand in eclectische stijl, een der laatste resten van de 19de-eeuwse bebouwing aan deze vroeger zo voorname allee, kwam tot stand omstreeks 1860. De huizen hebben alle een lage parterre, een bel-etage en een verdieping; bij de nummers 91 en 95 is een tweede verdieping toegevoegd. De lage parterre vertoont een gebosseerde bepleistering, voor het overige zijn de gevels als schoonwerk behandeld. De decoratie is rijk uitgevoerd: boven de vensteromlijstingen met afgeronde hoeken zijn bij 89 en 91 stucwerkkuifstukken in rocaillestijl (overgang Lodewijk XIV naar Lodewijk XV) aangebracht, de vensters boven de ingang hebben balkons op rijke consoles en alle vensters in de verdiepingen bezitten zeer rijk uitgevoerde, gietijzeren raamhekjes. De bovenste vensters in de ingangssassen zijn bovendien versierd met voluutvormige zijstukken, zoals dat in het Lodewijk XIV gebruikelijk was.

De Surinamestraat, een der mooiste stedenbouwkundige ensembles die de 19de eeuw in ons land heeft voortgebracht, werd in hoofdzaak bebouwd in de eerste helft van de jaren tachtig van de vorige eeuw. De foto toont de huizen 9, 11, 13, 15 en 17, daterend uit de jaren 1882 en 1883. De versiering concentreert zich voornamelijk op de driezijdig uitgebouwde erkers met hun balustrades en in stucwerk uitgevoerde pilasters en friezen in aan de renaissance ontleende vormen. De erkers zijn uitgekraagd op rijk gedecoreerde consoles, waarvan sommige engelen- en vrouwefiguren vertonen.

Van Stolkweg 5, gebouwd kort na 1880, waarschijnlijk door H. Wesstra jr., een bekend Haags architect die o.m. ook de Passage bouwde. Deze gepleisterde villa met haar torenvormig uitgebouwde hoekpaviljoen en haar houten veranda met balustrade waarop siervazen heeft op de daklijst van de puntgevel aan de voorzijde palmetachtige versieringen, z.g. acroteria, een motief dat afkomstig is uit de klassieke oudheid en in het empire veel werd toegepast.

Helmersstraat 142/144/Elandstraat 194a. Dit witgepleisterde hoekpand is in 1881 gebouwd door de beeldhouwers Johan Hendrik Franciscus te Poel en Frederick Stephanus Stoltefus. De gevel aan de Helmersstraat heeft een rijke decoratie van in stucwerk uitgevoerde versieringen in aan de renaissance en het empire ontleende vormen. De derde vensters van links bezit een balkon, gedragen door twee hermen, de vensters daarboven worden geflankeerd door pilasters, tegen de eerste verdieping Ionisch en tegen de tweede verdieping Corinthisch. Vier van de vijf vensters in de eerste verdieping hebben frontons. Uit het empire afkomstig zijn het meanderfries tussen de eerste en de tweede verdieping en het fries met palmetversieringen onder de kroonlijst.

Burgemeester Van Karnebeeklaan 1. Dit omstreeks 1874 gebouwde herenhuis is sterk beïnvloed door de neoclassicistische traditie. Het heeft een kubusachtige hoofdvorm en aan de voorzijde een geprononceerde, naar voren springende en wat hoger opgetrokken middenpartij, bekroond door een fronton. De meeste vensters bezitten rechthoekige omljstingen, in de verdieping met door consoles gedragen hoofdstellen. De bovenvensters in de middenpartij zijn getoogd; het fries van het hoofdstel daarboven vertoont een typisch klassiek meandermotief, zoals dat veel voorkwam in het Lodewijk XVI en het empire. Op de hoeken heeft het pand forse pilasters met Corinthische kapitelen.

Aan de andere zijde van het plein is no. 31 met zijn rijke interieurs, gedaateerd in de gevel 1887, reeds geheel in neorenaissancestijl uitgevoerd.

De Surinamestraat, waar bebouwing en beplanting een uniek ensemble vormen, werd voornamelijk tussen 1881 en 1885 bebouwd. Wij zien hier de overgangsfase tussen het eclecticisme en de neorenaissance. Sommige huizen vertonen wat hun gevels betreft al uitsluitend aan de renaissance ontleende vormen, zoals de nummers 2, 4, 6 (1885) en het woonhuis dat rijksbouwmeester C.H. Peters in 1880 voor zichzelf bouwde (no. 42). Andere, zoals no. 28 uit 1884 (architect H. Wesstra jr.), laten nog enkele motieven uit de Lodewijkstijlen zien in een overigens in neorenaissancestijl opgetrokken gevel: de balusters en siervazen van het balkonhek. De nummers 9, 11, 13, 15 en 17 hebben tegen de eerste verdieping driezijdig uitgebouwde erkers met gecanneleerde pilasters en friezen in renaissancestrant. De erkers zijn uitgekraagd op met weelderig stucwerk versierde consoles. Bij no. 9, op de hoek van de Paramaribostraat, fungeren twee engelenfiguren als consoles. Zij houden een draperie vast, die in het midden wordt opgehouden in de mond van een maskerkop. De huizen 15 en 17 hebben op deze plaats vrouwefiguren ten halven lijve, die oprijzen van achter een dubbele voluutversiering.

Ook het Van Stolkpark, waarvan de

aanleg ontworpen is door de tuinarchitecten Jan David en Louis Paul Zocher in 1873 en dat bebouwd werd vanaf 1875⁷⁾, toont naast elkaar villa's in eclectische en neorenaissancestrant. Een prachtig voorbeeld van de eerstgenoemde stijl is hier Van Stolkweg 5, gebouwd kort na 1880, waarschijnlijk door H. Wesstra jr. Geheel op de renaissance geïnspireerd, althans wat het exterieur betreft, is het vorstelijke herenhuis 'Olanda', Van Stolkweg 23, dat uit 1886 dateert.

De Bezuidenhoutseweg leeft in onze herinnering voort als een 19de-eeuwse allee van grootste allure. Het bombardement van maart 1945 bracht hier onherstelbare schade toe en de afbraak ten behoeve van het Centraalstation deed de rest. Nu herinneren slechts hier en daar tot kantoor verworden fragmenten aan de grandeur van weleer: bij het Emmapark de nummers 89-95 uit circa 1860 en naast de Sociaal Economische Raad de panden 72 en 74 (\pm 1875, architect W. de Jong) met hun pilasterarchitectuur. Een van de mooiste voorbeelden van eclecticisme in overwegend Frans georiënteerde neorenaissance was no. 60, dat moest wijken voor de nieuwbouw van de Sociaal Economische Raad. De zeer plastisch opgezette gevel met zijn twee risalieten, geflankeerd door gebosseerde dubbele Ionische zuilen en bekroond door met lofwerk versierde, gebogen frontons, deed denken aan het door Lescot in 1546 gebouwde paviljoen van het Louvre.

Een ander gevoelig verlies vormde de afbraak van de huizen 48-52, een groep van drie neorenaissance-gevels in buitengewoon weelderige uitmonstering, met topgevels die in hun 'rolwerk'-versiering op de Vlaamse renaissance waren geïnspireerd. Deze huizen, gebouwd in 1880 door W. de Jong, stonden naast het Zandvlietlyceum. Van eclecticisme was hier feitelijk geen sprake meer: evenals bij voorbeeld bij de Passagegevels waren hier uitsluitend motieven uit de renaissance toegepast.

Noten

- 1 H.P.R. Rosenberg: 'De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland', 's-Gravenhage 1972, blz. 68, 146-147, 180.
- 2 'L'art en France sous le Second Empire', catalogus van de tentoonstelling in het Grand Palais te Parijs, 1979.
- 3 Onuitgegeven scriptie van drs. E.M.C. Raassen-Kruimel over de Boterwaag en het Huis Luchtenburch.
- 4 Waarschijnlijk Hermann Wentzel (1820-1889) die tussen 1851 en 1871 als architect in dienst was van prins Frederik en voor deze o.m. aan de buitenplaats De Pauw in Wassenaar werkte. In 1859 bouwde hij de Duitse Evangelische kerk aan het Bleijenburg in Den Haag in neogotische stijl.
- 5 W. Moll: 'Het Willemspark en het Nationale Monument op Plein 1813', Jaarboek Die Haghe, 1954, blz. 1-17.
- 6 Moll noemt in zijn eerder geciteerde artikel de architecten Roodenburg, Delia, Swijser, Wennekus en Janssens.
- 7 A. Roodenburg bouwde verscheidene Waterstaatskerken en de Hoogduitse synagoge aan de Wagenstraat (1844), evenals het Oude Mannen- en Vrouwenhuis aan het Om en bij (1853) en de Diaconiewoningen aan het Om en bij (1840). J.J. Delia bouwde verder waarschijnlijk o.a. de huizen aan de Amaliastraat (circa 1875) en huizen aan de Parkstraat. J.P.C. Swijser die ook ontwerpen leverde voor de koninklijke stallen, ontwierp Plein 1813 3/3a (ontwerptekening in het Haags Gemeentearchief, die bij de uitvoering niet geheel werd gevolgd). Quirinus Wennekus, door Moll ten onrechte Wennekus genoemd, bouwde o.m. de huizen Alexanderstraat 20 en 22.
- 8 Zie over het Willemspark verder: R. Blijstra: 'Vroeg-19e eeuwse bouw in 's-Gravenhage', Maandblad 's-Gravenhage, december 1968.
- 9 G.L. Hondius: 'Het Van Stolkpark. De geschiedenis van een 'Rotterdamse' buurtje tussen Scheveningen en Den Haag', Jaarboek Die Haghe, 1970.

Literatuur over woonhuisgevels uit de tweede helft van de 19de eeuw

E.F. van der Grinten: 'Kubusvormige panden in de negentiende-eeuwse Nederlandse bouwkunst', *Kunsthistorisch Jaarboek 1972* (opgedragen aan prof. dr. H. Gerson), blz. 473-484.

E.F. van der Grinten: 'Wenkbrauwen aan negentiende-eeuwse Nederlandse gevels. Verschijningsvormen van een architectonisch motief', *Album Amicorum J.G. van Gelder*, Den Haag 1973, blz. 140-146.

E.F. van der Grinten: 'Een eeuw aan de weg getimmerd. I. Beschrijving van Nijmeegse gevels, gebouwd tussen ca. 1780 en ca. 1880; II. Beschrijving van Nijmeegse gevels, gebouwd in de tijd vanaf de ontmanteling ca. 1880-ca. 1900', *Numaga XXI*, no. 1, februari 1974, blz. 8-136.

C. Peeters: 'Het negentiende-eeuwse woonhuis in het stadsbeeld', *Jaarverslag van de Vereniging Hendrick de Keyser*, 1971, blz. 28-37.

Chris Vaillant: 'De geschiedenis van de woonhuis-architectuur uit de tweede helft van de 19e eeuw in de Plantage van Amsterdam', *Voorstel Commissie-Dooijes Monumenten in de Plantage*, 1980, blz. 7-15.

De meeste gegevens betreffende bouwjaren en architecten dankt de auteur aan drs. C.J.J. Stal van het Haags Gemeentearchief.

De foto's bij dit artikel werden vervaardigd door M. de Jong en A. Mellink van de Gemeentelijke Dienst voor de Stadsontwikkeling te 's-Gravenhage, met uitzondering van de afbeeldingen 7 en 11, die afkomstig zijn van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

Hecht gefundeerd

In 1975 werd door het raadgevend ingenieursbureau Evers Partners een eerste onderzoek gedaan naar de constructieve toestand van het Boterwaagcomplex en wel speciaal naar de funderingen. Daartoe werden op grote schaal ontgravingen verricht om de toestand van de fundering te onderzoeken. Bovendien zijn een groot aantal sonderingen gemaakt en enige grondboringen. De resultaten van het onderzoek waren zeer verschillend. Voor een bespreking van deze resultaten is het nuttig het complex in vier delen te splitsen, de indeling die ook tijdens de restauratie is aangehouden:

Deel I
Prinsegracht nr. 5, bekend als het huis

Luchtenburch.

Deel II
Prinsegracht 1 en 3, de eigenlijke Boterwaag.

Deel III
Grote Markt 6-7, het Kleine of Stukken Boterhuis, en Grote Markt 8 het tussen de Boterhuizen gelegen pand.

Deel IV
De kleine panden aan de Boterstraat.

Bouwdeel I: bleek zeer goed gefundeerd te zijn, dit is ook tijdens de uitvoering geconstateerd en het bouwwerk staat dan ook nog steeds op zijn 340-jaar oude fundering.

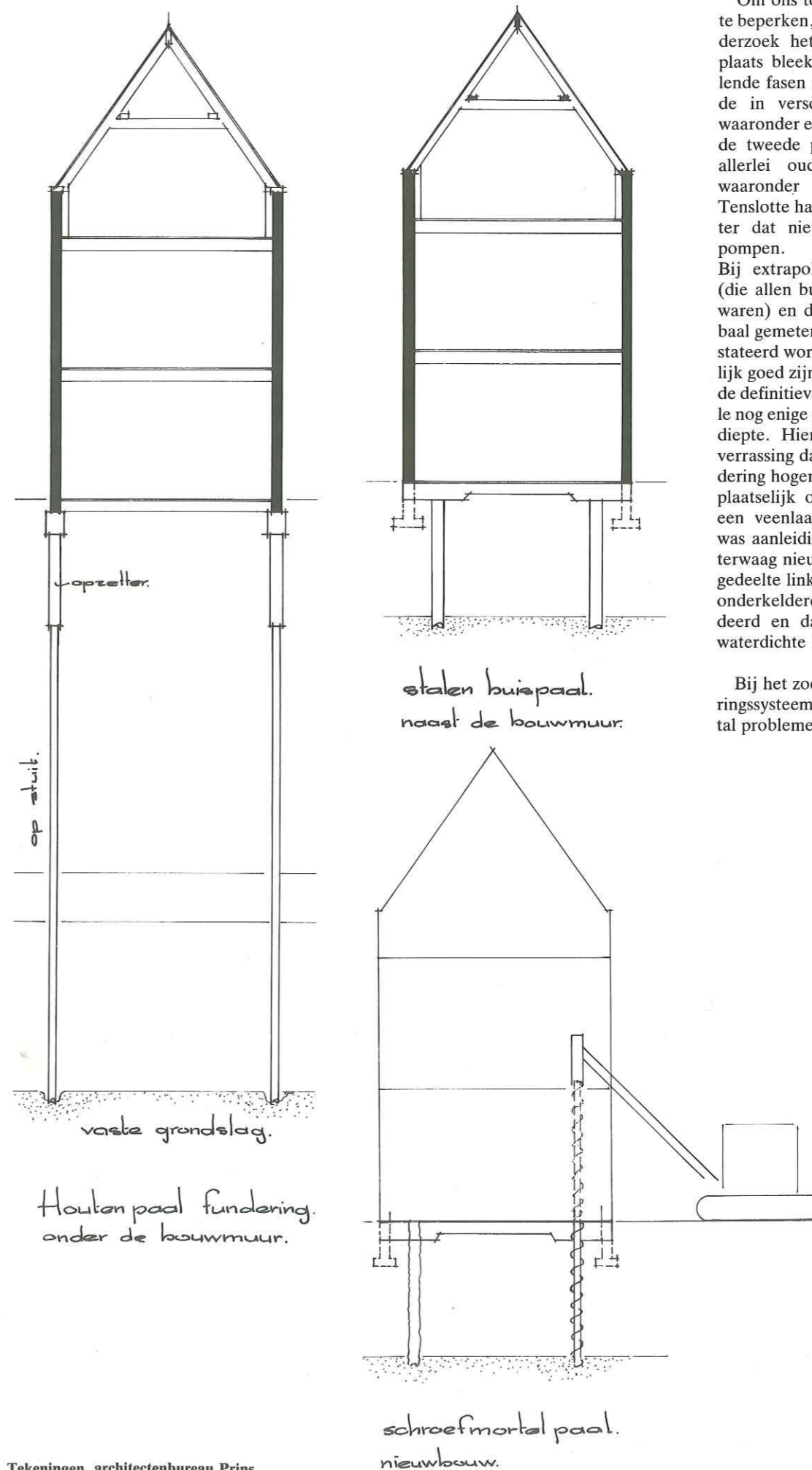
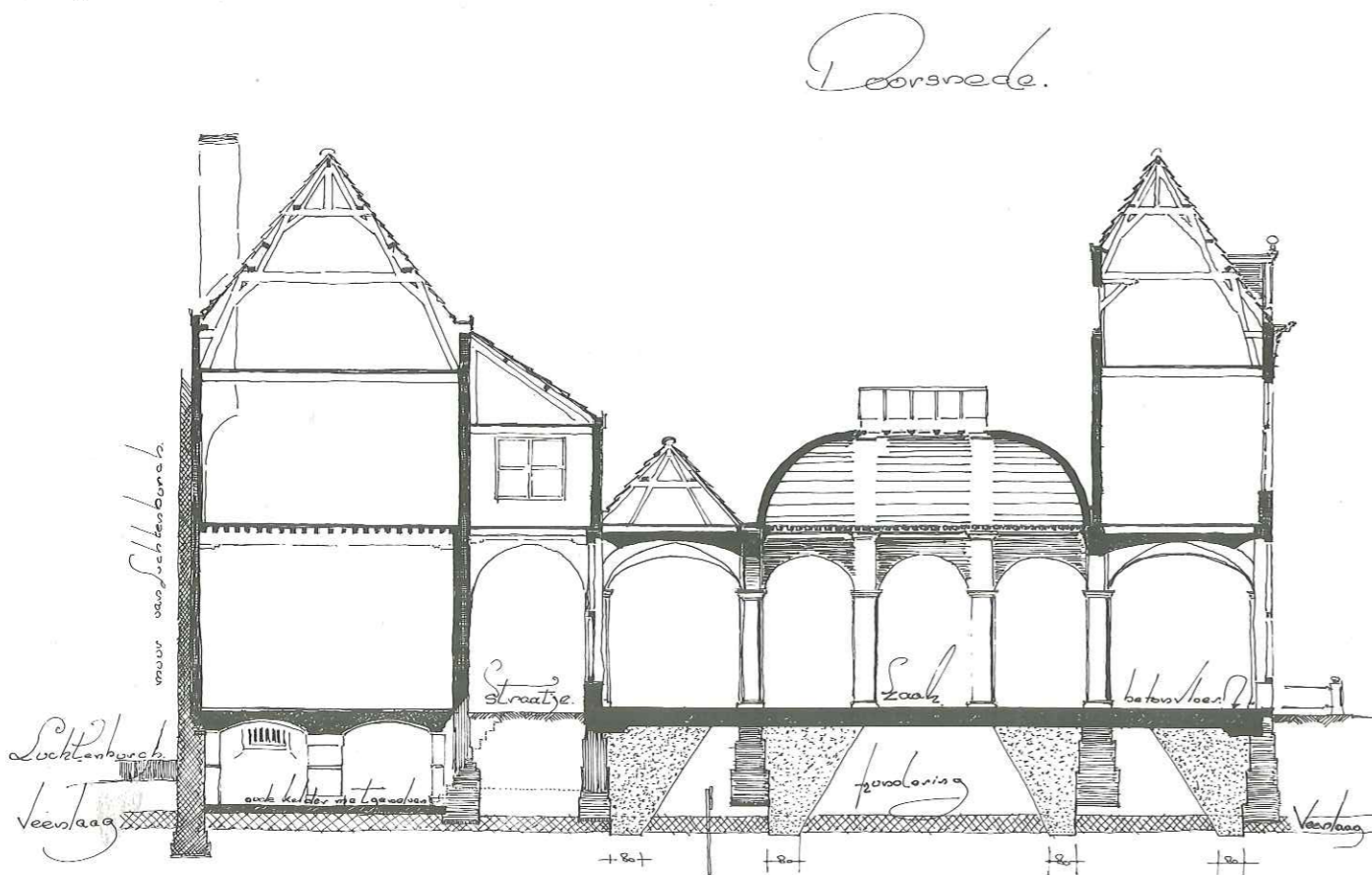
Bouwdeel II: de Boterwaag zelf, gaf tijdens het onderzoek een zeer gevarieerd en onoverzichtelijk beeld, waarbij

het grootste probleem de overlast van grondwater was. Een eerste indruk was dat de funderingen wel voldoende zouden zijn mits met enige reparaties rekening zou worden gehouden. Dit bleek echter anders uit te pakken.

Bouwdeel III: vertoonde grote gebreken en de funderingen waren hier in slechte toestand en vooral te hoog aangelegd, in niet voldoende draagkrachtige lagen. Dit bouwdeel is dan ook volledig nieuw gefundeerd op stalen boorpalen.

Bouwdeel IV: was van zeer slechte kwaliteit en de funderingen waren veelal te hoog aangelegd. Gezien de slechte toestand van de bovenbouw is dit deel herbouwd op een nieuwe fundering op mortel schroefpalen.

Tekening architectenbureau Prins

Tekeningen architectenbureau Prins

Om ons tot de eigenlijke Boterwaag te beperken, hier was het funderingsonderzoek het moeilijkst. In de eerste plaats bleek de fundering in verschillende fasen aangelegd en dit resulteerde in verschillende funderingstypes, waaronder een deel met spaarbogen. In de tweede plaats waren in de grond allerlei oude bouwresten aanwezig waaronder veel gemetselde riolen. Tenslotte hadden wij last van grondwater dat niet eenvoudig was weg te pompen.

Bij extrapolatie van de sonderingen (die allen buiten het gebouw gemaakt waren) en de beoordeling van de globaal gemeten aanlegdieptes kon geconstateerd worden dat de fundering redelijk goed zijn functie kon vervullen. Bij de definitieve bouw, werden ter controle nog enige gaten gegraven tot op volle diepte. Hierbij bleek tot onze grote verrassing dat een gedeelte van de fundering hoger was aangelegd en dat zich plaatselijk onder de funderingen nog een veenlaag bevond. Een en ander was aanleiding om te besluiten de Boterwaag nieuw te funderen. Alleen het gedeelte links van de poort, dat geheel onderkelderd is, was wel goed gefundeerd en daar is alleen een nieuwe waterdichte betonvloer aangebracht.

Bij het zoeken naar een goed funderingssysteem moest met een groot aantal problemen rekening gehouden wor-

links: fundering met houten palen op veengrond waar de vaste zandlaag op 12 à 13 m. onder ligt.
boven: fundering met stalen buis palen, volgestort met beton, op grond waar de vaste zandlaag op 2 à 3 m. ligt.
onder: voor de schroefmortelpaal wordt het in de grond geboorde gat zonder metalen mantel met beton volgestort.

Werk in uitvoering

den. In dit geval stond het linkerdeel op een goede fundering terwijl ook in het gebouw zelf enige delen goed gefundeerd waren. In verband hiermee was de belasting ongelijk verdeeld ten gevolge van ongelijke bouwhoogtes en bovendien was het metselwerk hier en daar nogal beschadigd. Besloten werd een fundering op staal te maken, dat wil zeggen op de vaste grondlaag, zonder palen. Hiertoe is langs de buitenmuren een brede sleuf gegraven die gevuld is met gestabiliseerd zand en goed getrild. Gestabiliseerd zand is een zand/cementspecie met 1 deel cement op 8 à 10 delen zand.

Dit uitgraven en aanvullen werd met het oog op de slechte staat van de funderingen en de diepe uitgraving in kleine gedeelten uitgevoerd, waarbij steeds het metselwerk horizontaal gestut werd. Na het aanbrengen van deze stroken is ook aan de binnenzijde van de kolommen een dergelijke sleuf gegraven en aangevuld. Hierna kon een

Uitgegraven kolomvoet in de Boterwaagzaal.

Na de versterking van de dragende ondergrond van de Boterwaag door middel van gestabiliseerd zand wordt een 25 cm. dikke betonplaat aangebracht die het gewicht van alle muren en kolommen opvangt; de wapening is gereed voor het storten van de beton.

25 cm dikke betonplaat in het gehele pand gestort worden. Deze vloer is volledig ingekast in de gevels en de kolommen.

Op deze wijze werd bereikt dat de gevels en de kolommen via deze betonplaat in hoofdzaak op de nieuwe fundering dragen. De gekozen constructie heeft als grote voordelen; dat door het uitgraven overal visuele controle is geweest op de juiste funderingsdiepte, dat alle funderingen die op de juiste diepte waren aangelegd blijvend meewerken en dat nergens dieper is gefundeerd als noodzakelijk. Zo is een fundering gerealiseerd die in elastisch gedrag zoveel mogelijk die van de bestaande fundering en de funderingen van de omliggende panden benadert. Behalve de nieuwe fundering zijn ook nog de nodige extra koppelingen en verankeringen aangebracht om de samenhang van de gevels en bouwmuren te verbeteren.

Over de restauratie van het Boterwaag-complex als bouwkundige opgave spraken wij met architect Gerard Prins en opzichter Herman Ursem. Wat zij vertellen bestaat uit drie afzonderlijke, maar samenhangende verhalen: over de architectuur, over de constructie en over het invoegen van nieuwe functies.

Dat de vorm zou voortvloeien uit de functie en dat daarom een gebouw beter geslaagd is naarmate het strakker

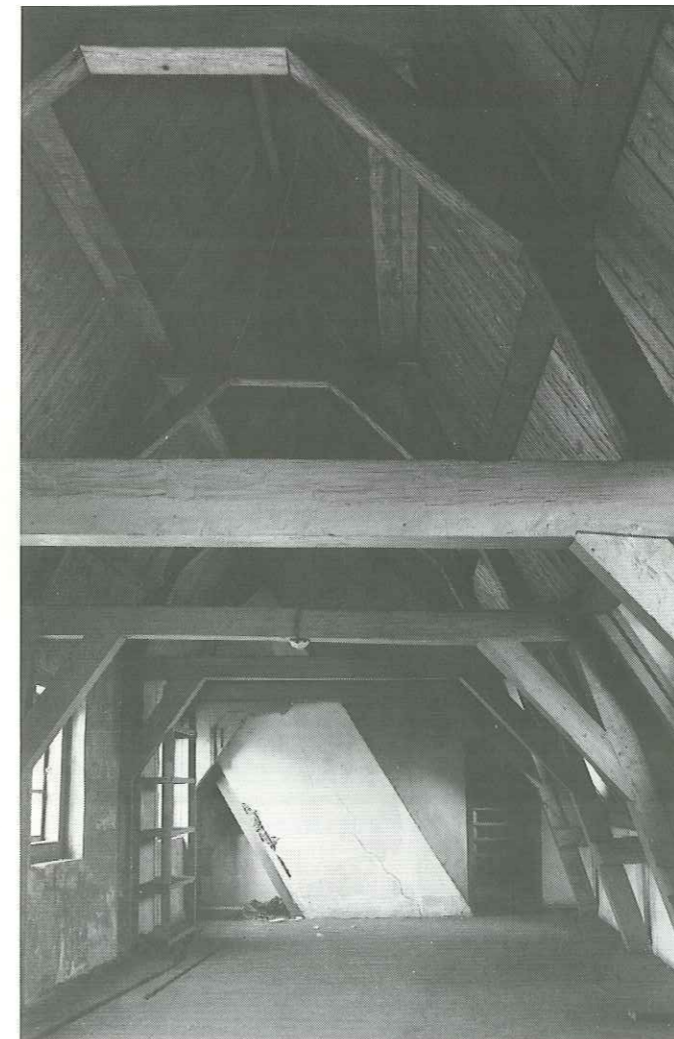
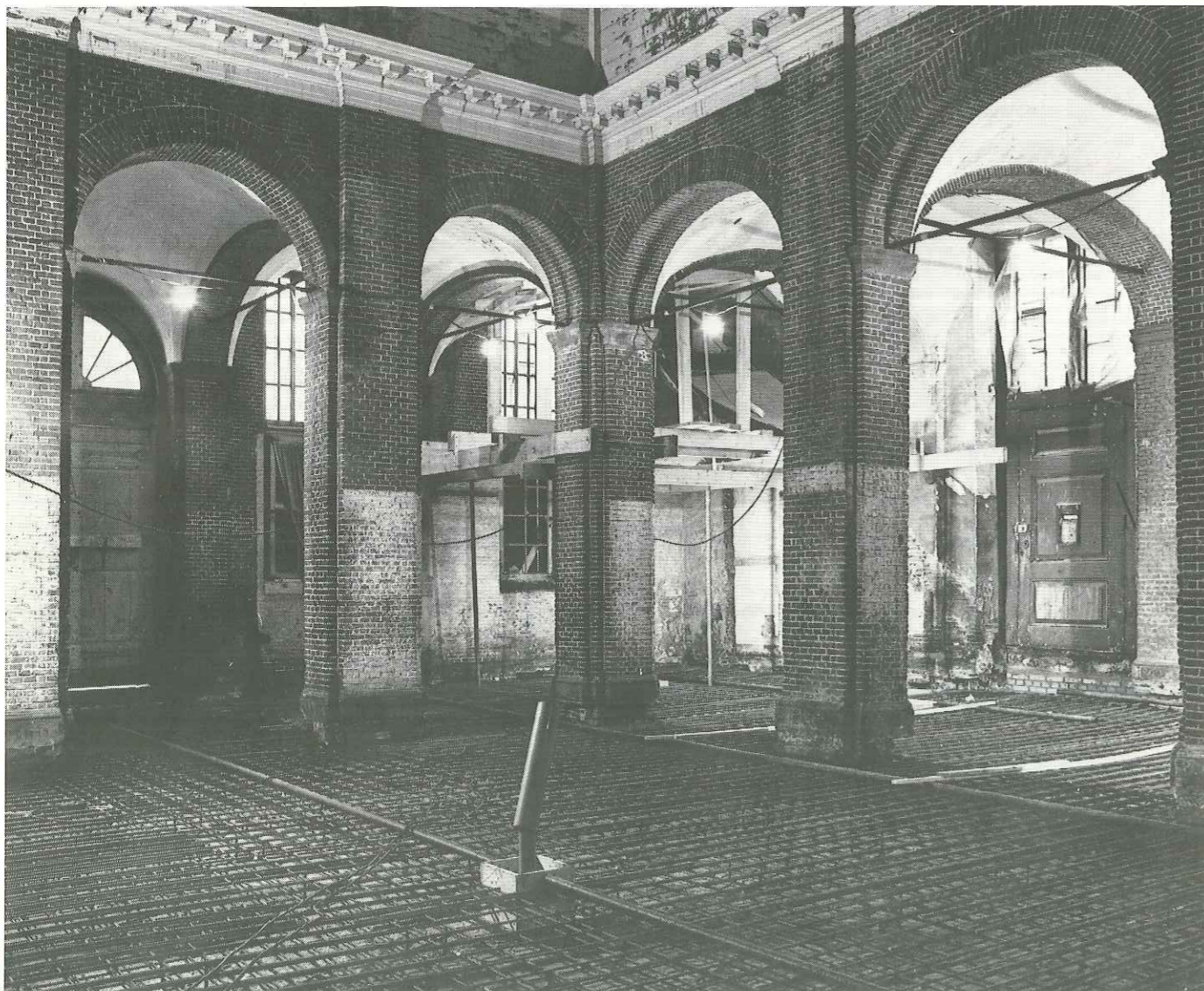
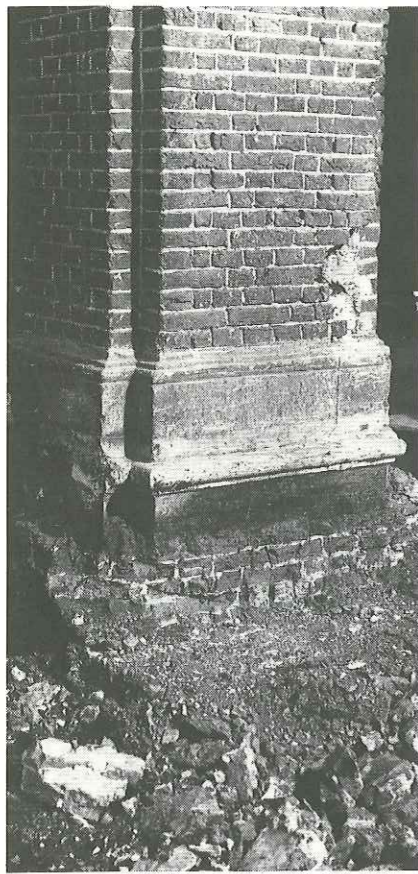
aan de aanvankelijk gestelde gebruiks-eisen voldoet, is een dogma van de vorige architectengeneratie.

'Men vergeet', zegt Prins, 'dat de vorm zelf een functie heeft. De allure, de vorm en de verhoudingen van een gebouw bepalen mede wat dat gebouw in het stadsbeeld en wat het voor de gebruikers betekent. Het huis heeft invloed op de mensen die erin wonen. Voor de opdrachtgever en de architect is dat een belangrijke zaak. Kijk naar

de Boterwaag, een statig openbaar gebouw op een stedenbouwkundig belangrijke hoek in de stad. Toen de Prinsegracht nog water was, sprak dat sterker nog dan nu. Eerst bouwde men het linkerdeel, met de poort. Daarnaast stond een hoekhuis, waarvan we niet weten hoe het er uitzag. Bij de bouw in 1681 wilde men, zoals dat toen hoorde, de hoofdgevel aan de Prinsegracht symmetrisch maken. Het nieuwe stuk werd 'aangebred' aan het bestaande, in

Kapconstructie uit 1680 van de Boterwaag voor restauratie. Het is een zogenaamde stoelenkap van boven elkaar geplaatste jukken, waarvan de onderste aan de rechterzijde met blokkeels aan de muur is bevestigd.

Woonenheid met vliering in de kap van het huis Luchtenburch; oorspronkelijk waren de zolders alleen bestemd voor berging, nu leveren zij dankbaar gebruikte woonruimte.

Het huis Luchtenburch, Prinsegracht 5, was ernstig aangetast door zwam. Nieuwe kozijnstijlen worden aangewerkt tegelijk met het op metselen van de binnenwanden.

Wooneenheid in het huis Luchtenburch; de uitgezaagde zonweringen voor de ramen herinneren aan de 19de eeuwse verbouwing.

dezelfde, toen al een beetje ouderwetse trant. Noem het Hollandse renaissance of klassicistische barok, het is vornaam en het is rijk door zijn gebeeldhouwde guirlandes en cartouches en zijn afwisseling van gebogen en driehoekige tympanen boven de ramen. Maar de maten kloppen niet met het interieur! Het middelste raam tussen de twee poorten, dat de as van de gevel aangeeft, staat half voor de boog van de laatste gewelftravee. Dat kan ook niet anders wat de boogstelling van binnen betreft. Ze hebben toen heel gewoon voor de helft een schijn-raam gemaakt. Van buiten zie je het alleen als je het weet. Hetzelfde gebeurde met de rechterpoort; die moest voor het gezicht even breed zijn als de bestaande poort naar het Boterstraatje, maar de deuren zijn smaller, er zit een scharnier in de deur achter het kozijn. Die behoefte aan allure is ook het motief voor de zonderlinge opbouw. Alleen de vleugels langs de Prinsegracht en de Grote Markt zijn opgetrokken met een verdieping en een kap, zoals de Waag uit 1650. De andere helft van het carré, die je niet ziet, heeft geen verdieping, alleen een klein kapje boven de parterre. Façade-architectuur: heel knap gedaan', vindt Prins.

'Façade-architectuur van tweehonderd jaar later', aldus de architect, 'zie je in Prinsegracht 5, het huis Luchtenburch. Men vond toen blijkbaar de gevel van 1640 met zijn dubbele stoep niet mooi meer, of onpraktisch. De opgang naar de hoofdverdieping moest achter de voordeur liggen, en de gevel zou een modern gezicht krijgen, zoals de deftige villa's aan het Plein 1813. Er is toen een volle steensmuur tegen de bestaande muur aangemetseld, met nieuwe ramen en voordeur. Zwierige krulornamenten kwamen boven de raamkozijnen en sierlijk gezaagde schotten aan de bovenkant van de ramen, eigenlijk een soort imitatiegordijntjes ten behoeve van de zonwering. Dat alles was bij het begin van de restauratie nog nagenoeg compleet. De kroonlijst maakte echter een wat kale indruk, boven de pilasters hoorde nog iets. Op een oude foto vonden wij dat daar rijke ornamenten gezeten hadden, met siervazen op de twee hoeken. Die zijn toen nieuw gemaakt.

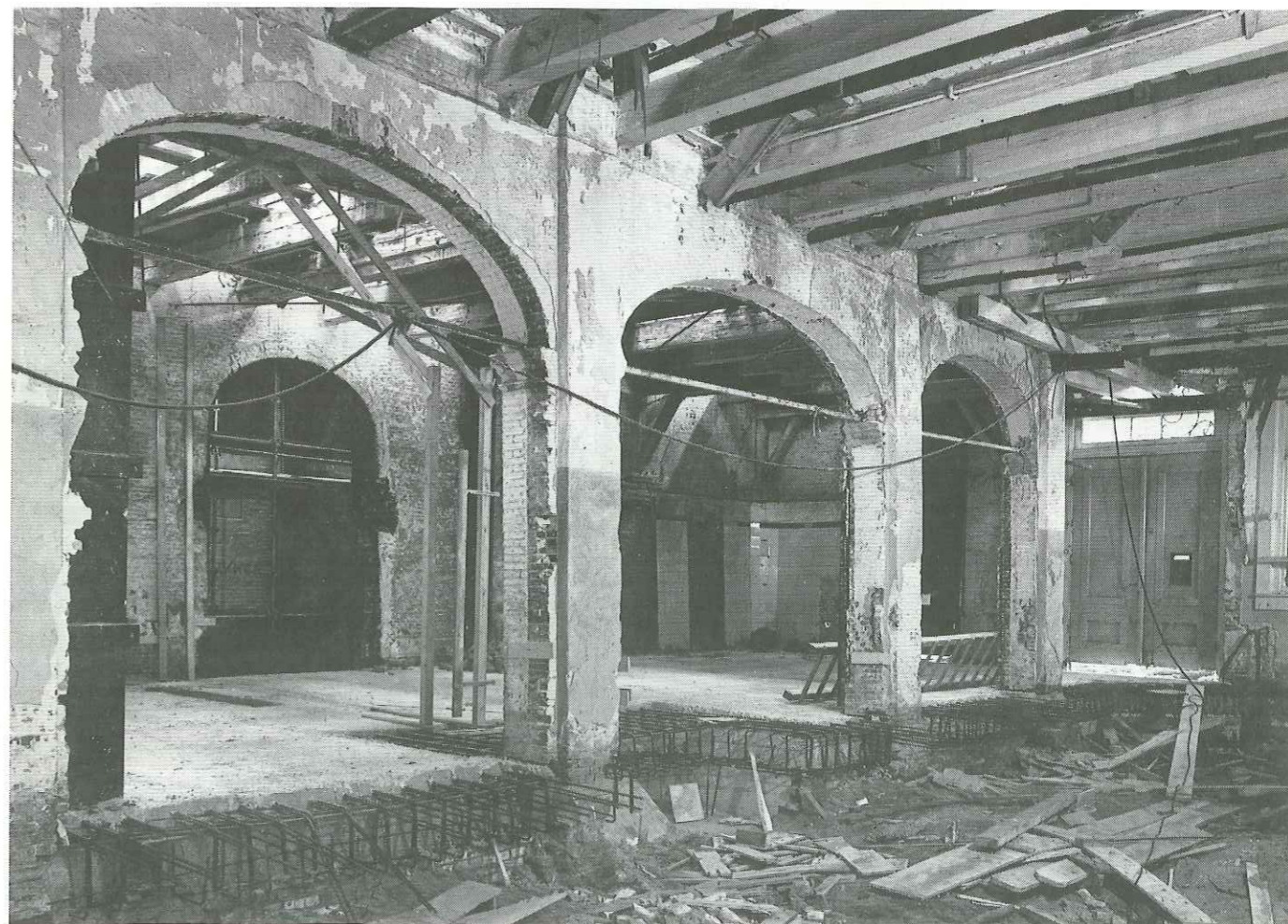
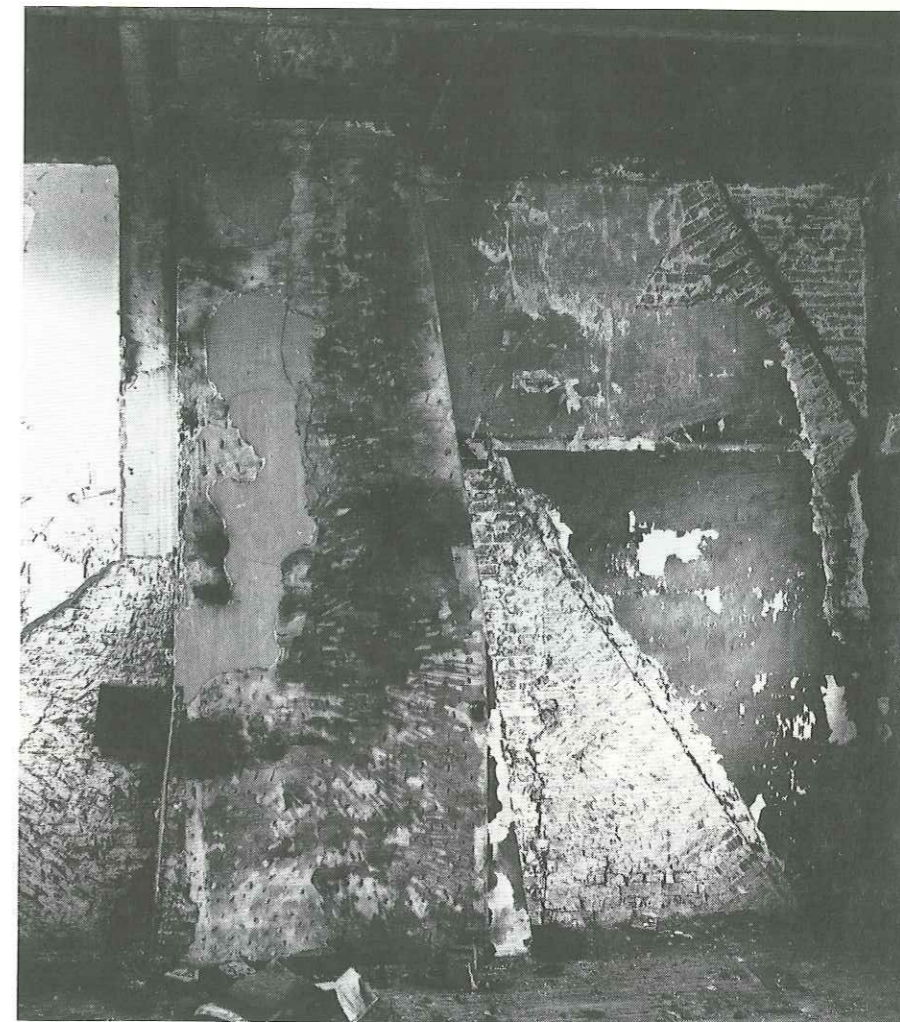
Nu de gevel weer compleet en geschilderd is, ziet hij er feestelijk uit, niet zo statig als de vroeg-17de-eeuwse die eronder zit, maar wel aantrekkelijk, als een mooie dame in crinoline van honderd jaar geleden. Van binnen had het huis zijn oorspronkelijke structuur nog, helaas zwaar door zwam aangetast, zodat veel houtwerk vervangen moest worden. Een mooie trap, die verdwenen was in de tijd dat het gebouw leegstond, is zorgvuldig gereconstrueerd. De plek waar je de ouderdom

van het gebouw het duidelijkst ervaart bestaat uit de gewelfde kelders.

Omstreeks dezelfde tijd dat het huis Luchtenburch zijn nieuwe gezicht kreeg, heeft men ook het Stukken Boterhuis krachtig onder handen genomen, maar daar zijn de ingrepen minder gelukkig geweest. Van dat gebouw geeft de achtergevel nog een goed beeld van de 17de-eeuwse toestand. Het is een eenvoudige, harmonische gevel, sterk van verhouding, met kruiskozijnen en een lage verdieping onder de zoldervloer, duidelijk in één stuk gebouwd. Bij het ontmantelen bleek dat midden door het Stukken Boterhuis, van voor naar achter, een rij gemetselde bogen en kolommen heeft gelopen, waardoor de hele begane grond door de boterhandelaren als één ruimte kon worden gebruikt. De enkele natuurstenen kapiteeltjes van die kolommen komen in hun profiel overeen met

Bij het afbikken van de bouwmuur tussen Grote Markt 8 en het Stukken Boterhuis kwamen de aftekeningen van telkens hoger geplaatste kappen tevoorschijn; een interessant document van de bouwgeschiedenis.

Bij het 'uitpellen' van het Stukken Boterhuis werd de oorspronkelijk door een bogenrij gedeelde ruimte van de parterre weer zichtbaar. De voorste boog was weggebroken toen men in de 19de eeuw in het gebouw een brede middendeur aanbracht. De ruimte is nu weer opgedeeld in kamers en gangen.

Funderingsonderzoek in de Boterwaag, Prinsegracht 1a, naast de poort: onder de zandstenen wanden bleken gemetselde spaarbogen te staan.

Waardevolle interieurelementen worden zorgvuldig gehandhaafd, zoals de brede eikenhouten trap in het oudste Waagegebouw, Prinsegracht 3, links van de poort. De foto is van vòòr de restauratie.

die van het Groot Boterhuis.

Afgaande op die vondst zou je zeggen: toen de Magistraat in 1681 de twee Boterhuizen liet inrichten, heeft men hier van de bestaande huizen Grote Markt 6 en 7 de gemeenschappelijke bouwmuur doorgebroken en vervangen door de bogenrij.

Een van de weinige goede afbeeldingen van de voorgevel in de Beschrijving van 's-Gravenhage door mr. Jacob de Riemer uit 1729/1739, laat zien dat er toen twee monumentale voordeuren waren en dat in het midden, ter plaatse van de bogenstelling die boven de eerste balklaag de oude gemeenschappelijke bouwmuur droeg, drie blinde ramen boven elkaar zaten.

In de 19de eeuw heeft men het Stukken Boterhuis, net als het huis Luchtenburch, een nieuw front willen geven. Het was echter een bluf-gezicht zonder verband met de constructie. In het midden moest natuurlijk een monumentale entree komen. Daarachter zat evenwel de bogenrij die de balklagen en de oude bouwmuren op de verdiepingen droeg. De bogen werden gedeeltelijk met vulmateriaal dichtgezet, gedeeltelijk weggebroken. Een schuin wandje met een deur sloot aan op het nieuwe voordeurkozijn. Zo ontstond een kleine vestibule vanwaar een trap naar boven ging. Ernstiger nog was dat de lage verdieping onder de zolderbalklaag werd weggebroken om de eerste etage meer hoogte te geven. Een enorm trekanker in het blinde raam boven de entree moest de zaak bij elkaar houden. In plaats van de bovenste ramenrij werd een brede gootlijst getimmerd. De onderste helft van de gevel werd als imitatie-natuursteenblokken gepleisterd en zo kreeg het Stukken Boterhuis zijn midden-19de-eeuwse gezicht. Ook voor die tijd was het echter geen mooie verschijning. De verhoudingen zijn onharmonisch, het bovendeel en met name de kroonlijst zijn te groot voor de onderste helft. De grootste fout was echter dat het gebouw door het weghalen van een balklaag en het verzwakken van de middenmuur zijn verband had verloren.

Daarmee stappen we over van de vormproblemen naar de constructieve. Het Stukken Boterhuis was niet alleen verwaarloosd, zoals het hele complex, het was gevaarlijk bouwvallig. De zijgevel langs het Boterstraatje hing bijna een halve meter uit het lood. In de kap liep in het midden een zakgoot: altijd al een riskante constructie met het oog op lekkage. In dit geval waren de gevolgen rampzalig geweest. Door het wegrotten van de gootbodems, muurplaten en spantpoten was er van de kapconstructie geen stuk meer bruikbaar. Het eerste werk is geweest het gebouw zo te verankeren dat het reële gevaar van instorting werd bezworen. Dat gebeur-

de door het inbrengen van een aantal stalen portalen, waaraan de overhellende zijmuur nu is opgehangen. Zuiver constructief redenerend zou het eenvoudiger zijn geweest die muur langs het Boterstraatje te slopen en te lood opnieuw op te trekken, maar je bent per slot met een historisch gebouw bezig, waarvan je zoveel mogelijk wilt handhaven. Met gebruik van moderne verankerings technieken zit alles weer muurvast. Een volgend punt was de verdwenen tussenbalklaag. Om aan het vereiste aantal wooneenheden te komen, hadden we die tweede verdieping nodig. De balklaag is daarom weer teruggebracht, maar nu zaten we wel in de knoei met de hoge 19de-eeuwse ramen op de eerste verdieping. Achter die ramen is een koef getimmerd om de afstand tussen het gevelaanzicht en het interieur te overbruggen. Door de brede gootlijst hadden de ruimten op de gereconstrueerde tweede verdieping geen ramen meer aan de voorzijde. Dat is opgevangen door het uitbouwen van dakkapellen, zoals die er ook in de 17de en 18de eeuw geweest zijn.'

Om de gebogen spanten van de koepel te kunnen herstellen moesten gaten worden gemaakt in de omringende muren.

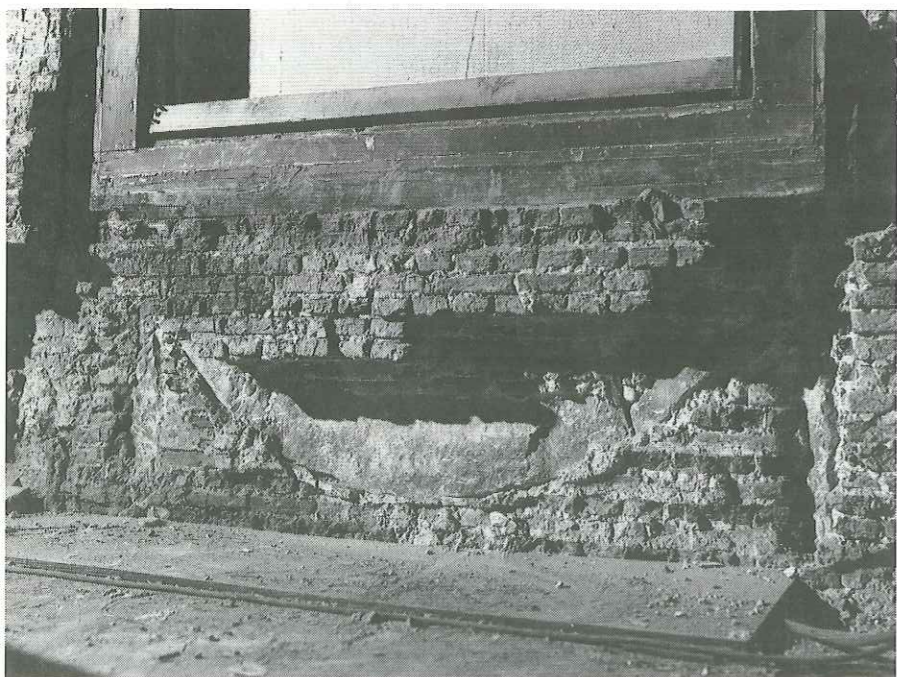
Op een tijdelijke hulpvloer in de galerij worden houten formelen geplaatst die de vorm aangeven en steun verlenen bij het opnieuw metselen van te zeer beschadigde gewelven.

Sporen van de bouwgeschiedenis: het merkteken van een timmerman in een kapspant boven de poort van het Boterstraatje: WM 1655, met de schematische voorstelling van een olielamp.

De Boterwaag-gevel op de eerste verdieping van binnen na verwijdering van de loszittende delen; door het roesten van de ankers is de achterzijde van de zandstenen guirlande losgesprongen samen met het omringende metselwerk.

'En kijk', zo vervolgt architect Prins, 'toen heb ik mij de vrijheid veroorloofd om vóór die dakkapellen een zorgvuldig 17de-eeuws gedetailleerde balustrade te zetten. Ik ben van mening dat een dergelijk element daar gezeten moet hebben, het blijkt uit de vorm van de kap. Dat mag wel niet volgens de opvatting dat je geen zelf bedachte historiserende details mag toevoegen, maar de hele gevel is er toch wel een stuk levendiger en harmonischer van geworden, terwijl de zolderkamers nu goed daglicht hebben. Het geeft mij', zo besluit de architect, 'een enorme voldoening dat in dit grote monument straks zoveel mensen zullen wonen.'

Met de opzichter Ursem lopen we door het bijna voltooide gebouw. De nieuwe kap van het Stukken Boterhuis heeft nu in het midden geen zakgoot meer, maar een verdiept gemeenschappelijk terras, waar zes woningen op uitkomen. En wat voor woningen! Zij hebben een insteek als slaapruijmt, met ramen in het bovendeeil van de dakvlakken, en beneden laaggeplaatste ramen boven de goot. De ruimtewerking is verrassend. Wanneer zoiets als een 'nieuwe woonvorm' wordt ontworpen, dan trekt het bewonderende aandacht. Hier gebeurt het vanzelfsprekend, door het begrip waarmee historische gegevens en moderne gebruikseisen doorééngeweven zijn. Het Stukken Boterhuis bood daarvoor meer vrijheid dan de sterkere en daardoor dwingende architectuur van het Grote Boterhuis.

Ook daar moesten constructieve problemen worden opgelost. Op de hoek Grote Markt-Prinsegracht ligt ongeveer 2½ meter onder het maaiveld een veenlaagje van 10 à 20 cm. Daaronder zit de vaste zandbodem. Het zal vóór het begin van onze jaartelling een duinkom zijn geweest, waar zich veen heeft gevormd dat vervolgens is ondergestoven. Later is de bodem door mensenhanden opgehoogd. De onderkant van zo'n veenlaag volgt uiteraard de golvingen van de vroegere duinkom, zodat de laag niet overal even dik is. Dat deze bodemgesteldheid op de rand van het oude binnenduin een heel andere opgave vormt dan de 10 tot 20 meter diepe paalfunderingen elders in Holland, ligt voor de hand. In het duinzand was het niet moeilijk om de bouwput voor een kelder te graven, hoogstens had men een pompje nodig om het werk droog te houden. Onder het Groot Boterhuis zijn dan ook verschillende kelders en resten van kelders gevonden, soms doorlopend tot onder de straat. Alleen onder de oude Waag links van de poort bleek het mogelijk een kelder te behouden en te restaureren. In het Groot Boterhuis waren bedenkelijke scheuren zichtbaar en ook de standzekerheid van de twaalf kolommen om het middenvak was twijfelachtig. Er is bij de

bouw wel geheid, maar blijkbaar onvoldoende, zodat door samenpersing van de veenlaag toch zettingen waren ontstaan. De oplossing is geweest dat in het Groot Boterhuis vak na vak werd ontgraven en vervolgens volgestort met gestabiliseerd zand. Op dat zand kon een betonvloer worden gestort die ingekast is in de muren en onder de kolommen, zodat het hele gebouw nu gedragen wordt door één 30 cm dikke plaat van gewapend beton die rust op de vaste grond.

Nog een andere constructiefout uit

de eerste bouwtijd moest worden hersteld, namelijk de ijzeren trekstangen tussen de gewelfbogen, waarvan de ankers door roestvorming het metselwerk uit elkaar hadden gedrukt. Het is een moeizaam karwei geweest om al dat ijzer uit de muren los te peuteren. De functie van de trekstangen is overgenomen door betonbalken die onzichtbaar boven de bogen zijn ingestort. Zo staan telkens voor de vraag, of sporen van de 300 jaar lange bouw- en gebruiksgeschiedenis moeten worden gehandhaafd of niet.

Het principe dat consolideren van de bouwgeschiedenis voorrang heeft, gaat lang niet altijd op. Daar zijn bij voorbeeld de rookkanalen die bij de opeenvolgende bestemmingswijzigingen ruwweg door de muren heen waren gehakt. Om daarvan de schade te herstellen moeten ook de met roet doortrokken stenen om het kanaal heen verwijderd worden, voordat de gaten kunnen worden dichtgewerkt. De drie zware ijzeren haken in de gewelven, waaraan de weegschalen hebben gehangen, zijn daarentegen een interessant stukje ge-

Kort voor de voltooiing werd deze foto gemaakt; alle medewerkers aan de bouw staan op en voor de steigers van het Stukken Boterhuis.

schiedenis.

Een moeilijk punt zijn de voor het uiterlijk van elk gebouw zo belangrijke ramen. De voorgevels van het huis Luchtenburch en het Stukken Boterhuis hebben schuiframen met grote ruiten, zoals die in de tweede helft van de vorige eeuw gangbaar waren. Die passen ook in de huidige gevels. In het Stukken Boterhuis had de achtergevel nog enkele van de oorspronkelijke kruiskozijsen met zes ruitsramen. Die vorm is nu in de hele achtergevel teruggebracht; de gevel heeft weer zijn sterke verhoudingen. In het Groot Boterhuis zijn door een gelukkige speling van de bouwhistorie op de begane grond drie kruiskozijsen met luiken en vier smalle ramen met luiken behouden gebleven. De overige zestien ramen in de gevel Prinsegracht en Grote Markt werden in het midden van de 18de eeuw verbouwd tot schuiframen, waarbij ze grotere ruiten kregen en naar beneden werden verlengd, zodat ze op de verdieping door de zandstenen band 'heenzakken'. Duidelijk is dat de raamvorm-1650 meer thuishoort in het geheel van de gevels, bovendien hebben de oudste kozijnen een fraaie, nog bijna-gotische profilering in de dagkant waar het binnenvallende licht langstrijkt. Het was heel goed mogelijk geweest de oude raamvorm overal terug

te brengen; de twee belangrijkste gevels zouden daardoor zeker aan eenheid gewonnen hebben. De 18de-eeuwse ramen zijn op zichzelf ook goed van vorm en bovendien verkeerden de kozijnen nog in redelijke staat, zodat de ietwat tweeslachtige ramensituatie is gehandhaafd.

Krachtiger ingrijpen was nodig in de kleine huisjes Boterstraatje 4, 5 en 6, achter de Oude Waag. Deze vroegere dienstwoningen van de weegmeester en de concierge waren zo verkrot dat zij moesten worden gesloopt en in hun hoofdvorm herbouwd.

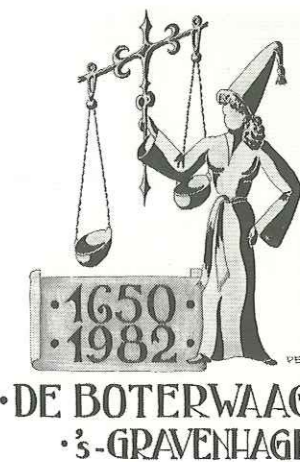
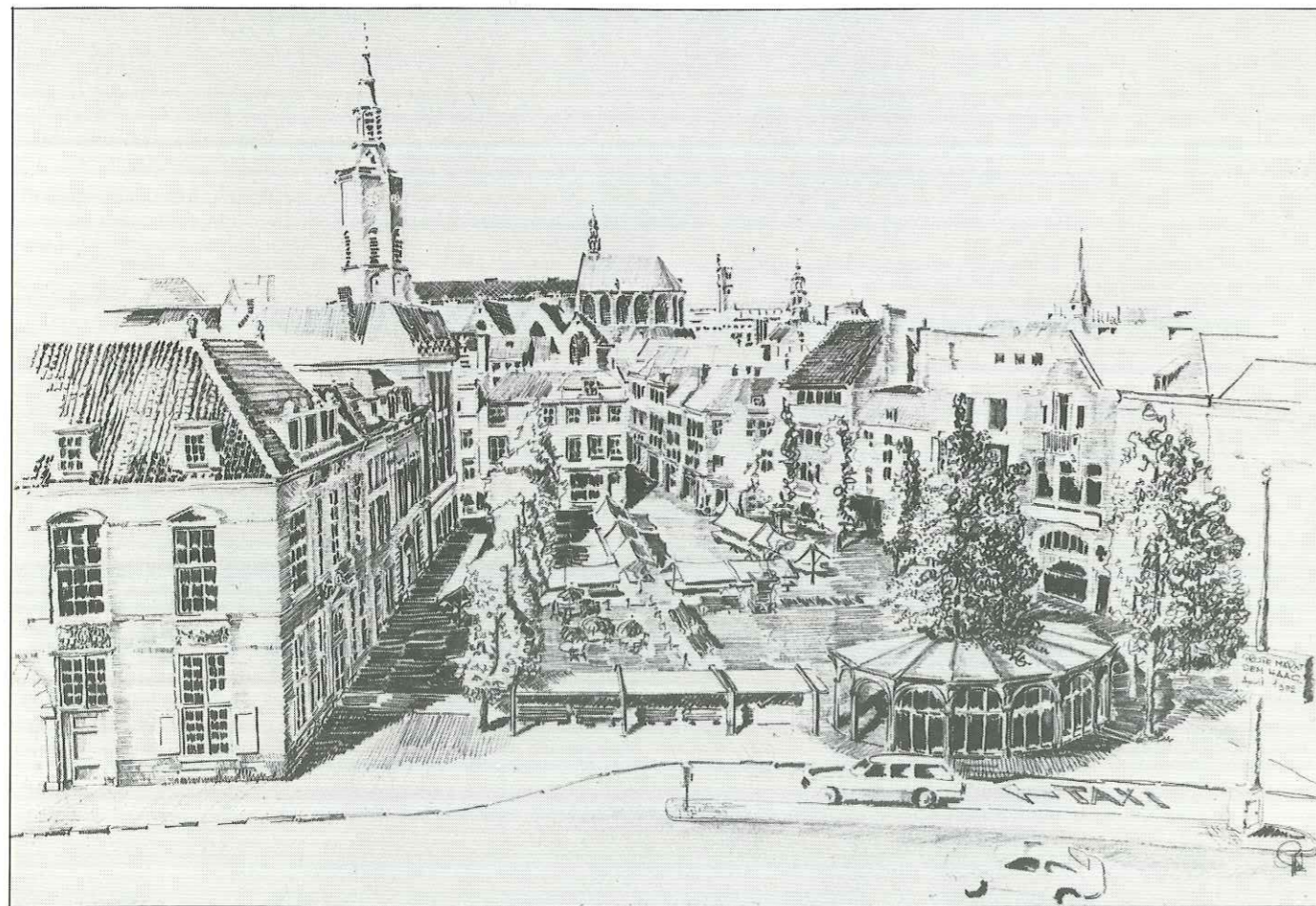
Aan de achterzijde komen deze woningen uit op het erf van het huis Luchtenburch. Om dat erf naar het noorden toe enigszins af te schermten tegen de rommelige achtergevels van de bebouwing van de Laan is aan die kant een nieuw gebouwtje ontworpen, een 'tuinhuis', evenwijdig aan en in relatie met de achtergevel van het huis Luchtenburch. Wanneer dat erf straks zal zijn ingericht als gemeenschappelijke tuin dan is daar een oase van rust en harmonie tot stand gebracht.

We bedanken de opzichter die ons op vele details van de bouw heeft gewezen en bekijken de hoek Grote Markt-Prinsegracht nog even op een afstand. Zorgvuldig en bekwaam is een schilder

bezig met het vergulden van de gebeeldhouwde wapenschilden. Bouwers lopen in en uit met materiaal en gereedschap. Over enkele maanden is dat afgelopen en dan verdwijnen ook de directiekeet en de hekken.

Wat een paar jaar geleden nog een trieste ruïne was, zal dan op deze markante hoek een pronkstuk van de stad zijn, en een voorbeeld van het samengaan van monumentenzorg en stadsvernieuwing. Aan de buitenkant overweegt het monumentenaspect die de boeiende aaneenschakeling van de gevels uit verschillende perioden laat zien. Van binnen zullen niet minder dan 71 alleenstaanden of paren er hun eigen plek hebben, elk voorzien van eigen installaties voor sanitair, keuken en verwarming. Van de 71 wooneenheden zijn er geen twee precies gelijk. Vernuftig zijn de trappehuizen en gangen door de gebouwen heen gevlochten om zo min mogelijk woonruimte te verliezen. Elke hoek heeft zijn eigen karakteristiek. Geen bewoner hoeft zich te vergissen in zijn verdieping of in zijn voordeur, wat in een modern woongebouw welhaast onvermijdelijk is. En dan is nog het belangrijkste interieur, namelijk de parterre van het Groot Boterhuis met zijn aan vier kanten overwelfde galerij, beschikbaar voor een nieuwe openbare functie.

Schets van architect Prins voor een zodanige herinrichting van de Grote Markt dat deze historische stadsruimte opnieuw gaat functioneren als een plek waar de voorbijganger graag even verblijft.

Deze uitgave kwam tot stand met medewerking van de Gemeentelijke Dienst voor de Volkshuisvesting, het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg van de afdeling O.V.V., de Dienst voor de Stadsontwikkeling en de Dienst voor de Schone Kunsten, allen van de gemeente 's Gravenhage, het Architectenbureau Prins, het Bureau voor Project Rationalisatie en Coördinatie PRC Nederland b.v. en het Aannemingsbedrijf HABO. Dankbaar gebruik werd gemaakt van het historisch onderzoek door mevrouw Drs. F.H.M. Bosch-Kruimel.

De vormgeving werd verzorgd door Sjoeke Benoist GVN. Het vignet op deze bladzijde is van P.E. Verhoeckx. Het schilderij op de omslag is van Jan Weisenbruch (1822-1880), voorstellend de Prinsegracht vóór de demping. Het doek bevindt zich in het Gemeentemuseum van 's Gravenhage.

De foto's op blz. 6, 8, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 33, 34, 35 en 36 zijn van M. de Jong, fotograaf van de Gemeentelijke Dienst voor de Stadsontwikkeling. De foto's op blz. 6, 12, 31, 32, 37 en 38 zijn van Maarten Brinkgreve. De op blz. 9, 10, 11, 12, 14 en 15 afgebeelde prenten bevinden zich in de verzameling van het Gemeente Archief van 's Gravenhage.

De oplage bedraagt 2000 exemplaren.

Hoofdaannemer was de
N.V. Haagsche Bouwmaatschappij (HABO)

Radarstraat 1 - 2525 KC
 's Gravenhage, tel. 070-889500

Technisch Installatiebureau Verkaart B.V.
 centrale verwarming.
 Zinkwerf 71 - 2544 EC 's Gravenhage
 tel. 070-296300

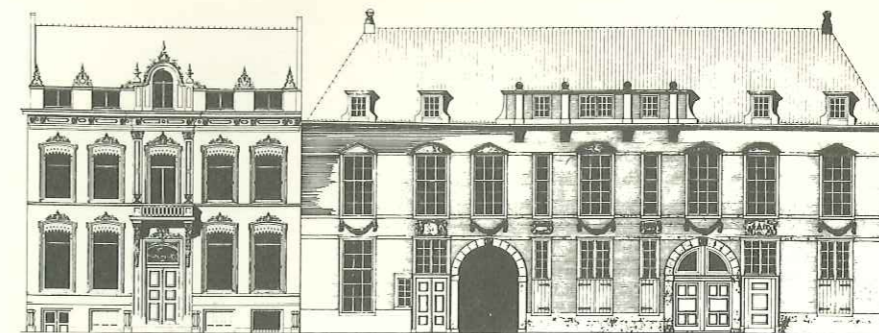
Electrotechnisch Installatieburo Van Ginderen
 elektrische installaties
 Laan van Meerdervoort 677 - 2564 AC 's Gravenhage
 tel. 070-609922

Grond- en sloopwerk Aannemingsberijf Van Eck C.V.
 IJzerwerf 10 - 2504 AB 's Gravenhage
 tel. 070-665350

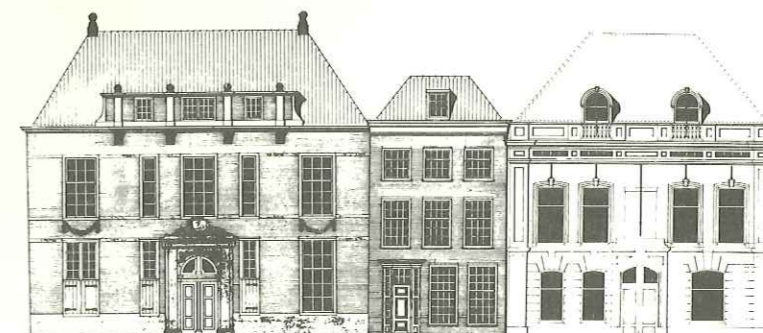
Gas en sanitair Installatiebureau P.H. Frauenfelder B.V.
 Oude Haagweg 617 - 2552 GK 's Gravenhage
 tel. 070-254440

Stukadoorsbedrijf Tissen en Zonen B.V.
 Jagerstraat 3 - 2514 BZ 's Gravenhage
 tel. 070-460136

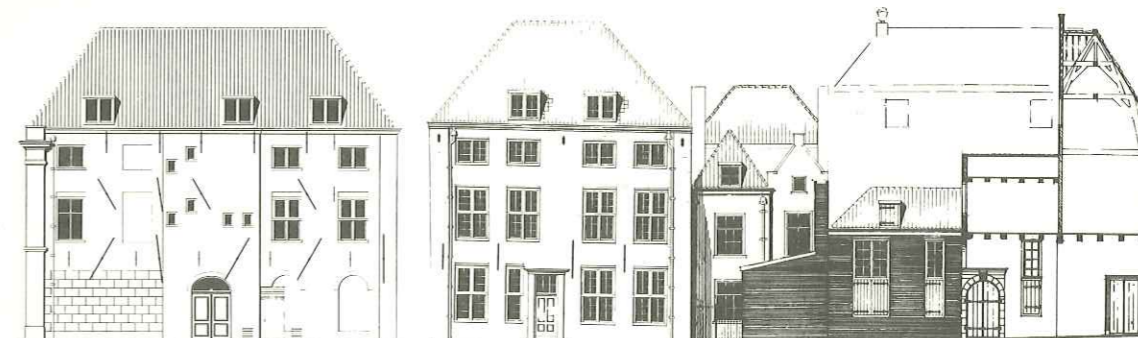
Schildersbedrijf Schuemie B.V.
 Westeinde 155 - 2512 GX 's Gravenhage
 tel. 070-895788

nr. 5 - huis Luchtenburch Waag 1650 Boterwaag 1681
 PRINSENGRACHT

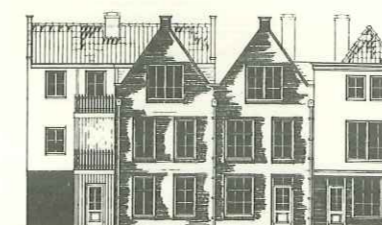
Boterwaag nr. 8 Klein of Stukken Boterhuis
 GROTE MARKT

zijgevel Stukken Boterhuis achtergevel Stukken Boterhuis achtergevel Grote Markt 8 achtergevel, gedeeltelijk
 BOTERSTRAATJE BOTERSTRAATJE BOTERSTRAATJE doorsnede Boterwaag

doorsnede Waag 1650 herbouwde huisjes nrs. 4-5-6
 BOTERSTRAATJE

achtergevels Boterstraatje 4-5-6
 BINNENPLAATS

achtergevel huis Luchtenburch
 BINNENPLAATS

voorgevel nieuw tuinbuis
 BINNENPLAATS